

**Міністерство культури та інформаційної політики України
Харківська державна академія культури**

О.В. Радько

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ **(частина 1)**

Навчальний посібник

Харків, ХДАК, 2021

УДК 159.9 (075.8)

Р 15

*Рекомендовано до друку вченою радою
Харківської державної академії культури
(протокол № 4 від 03.12.2021 р.)*

Автор:

О. В. Радько – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії культури

Рецензенти:

В. О. Крамченкова - доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

І. М. Ушакова - кандидат психологічних наук, доцент, старший викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України.

Р 15 **Радько О. В.** Загальна психологія (частина 1) : навч. посіб. – Харків : ХДАК, 2021. – 168 с.

У навчальному посібнику висвітлено головні аспекти загальної психології в обсязі, необхідному для підготовки професіональних психологів і спеціалістів суміжних спеціальностей. У ньому наведені основні категорії сучасної психології як науки, а також розглянуті психічні властивості особистості.

Для здобувачів вищої освіти, викладачів та усіх, кого цікавлять проблеми психології.

УДК 159.9 (075.8)

© Харківська державна академія культури, 2021

© Радько О. В., 2021

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	1
ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА	5
1.1. Вступ до психології	5
1.2. Структура сучасної психологічної науки і практики	15
1.3. Предмет та науково-дослідні методи загальної психології	25
1.4. Природничі основи психології	38
1.5. Зародження та еволюція психіки	51
1.6. Свідомість та підсвідомість людини	64
1.7. Психологічний аналіз діяльності	78
1.8. Спілкування як соціально-психологічний феномен	96
ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРІВІРКИ ЗНАТЬ	110
РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ	111
2.1. Потребностно-мотиваційна сфера особистості	111
2.2. Темперамент та характер особистості	122
2.3. Здібності особистості	137
ВИСНОВКИ	148
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	149
ДОДАТКИ	150
Додаток А Основні теоретичні напрямки сучасної психології	150
Додаток Б Порівняльна характеристика діяльності людини та тварин	152
Додаток В Зміст різних рівнів здібності людини	153
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	154
МІСЦЕ ДЛЯ НОТАТОК	163

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Загальна психологія» покликана допомогти здобувачам досягнути розуміння сутності психічного відображення світу людиною, та на основі теоретичних знань озброїти здобувачів уміннями і навичками використання закономірностей психічної діяльності людини в умовах практичної діяльності.

Окрім цього загальна психологія як навчальна дисципліна покликана сприяти формуванню у здобувачів розуміння основних категорій та понять психології, осягнути головні теоретичні напрями сучасної психології. У процесі вивчення навчальної дисципліни, здобувачі мають ознайомитися з теоретично обґрунтованими методами дослідження психічних процесів, сформуванню уявлення про структуру та сутність психічних процесів, властивостей та станів особистості.

Загальна психологія є однією з найцікавіших, складніших та водночас різноманітніших навчальних дисциплін. Викладачі завжди прагнуть щоб здобувачі вищої освіти не просто любили, а й дійсно знали та розуміли її. Тому навчальний посібник витримано в єдиному методологічному ключі, але, поскільки само навчання психології на сучасному етапі носить еклектичний характер та передбачає створення індивідуального професійного відношення до різних підходів та теорій, він структурований відповідно до потреб сучасності.

Навчальний посібник написано відповідно до системи наукових знань про закономірності психічного відображення матеріальної дійсності в ідеальній образах, на основі якого регулюється діяльність людини з навколишнім світом. У ньому в цікавій та доступній формі викладається складний академічний матеріал, який, по мірі його засвоєння, формує у свідомості здобувачів міцний фундамент для подальшого опанування психологічної науки.

Посібник відповідає навчальній програмі підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» за спеціальністю «Психологія» і призначено для студентів, викладачів та всіх, хто цікавиться означеною проблематикою.

РОЗДІЛ І. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1. Вступ до психології

1. Предмет і об'єкт психології
2. Взаємозв'язок психології та сучасних наук
3. Основні теоретичні напрямки сучасної психології

1. Предмет і об'єкт психології.

Назвою і першим визначенням психологія зобов'язана грецької міфології.

Міф про Ерота та Психею. Ерот, син Афродіти, закохався в дуже красиву молоду жінку Психею. На жаль, Афродіта була дуже незадоволена, що її син, небожитель, хотів поєднати свою долю з простою смертною, і докладала всіх зусиль, щоб розлучити закоханих, змушуючи Психею пройти через цілий ряд випробувань. Але любов Психеї була така сильна, а її прагнення знову зустрітися з Еротом таке велике, що це справило глибоке враження на богинь і богів, і вони вирішили допомогти їй виконати всі вимоги Афродіти. Еротові, в свою чергу, вдалося переконати Зевса - верховне божество греків - перетворити Психею в богиню, зробивши її безсмертною. Таким чином закохані були з'єднані навіки.

Для греків цей міф був класичним зразком справжньої любові, вищої реалізації людської душі. Тому Психея - смертна, здобувши безсмертя, - стала символом душі, що шукає свій ідеал.

Тим часом слово «психологія», що виникло в XVIII столітті (його творцем був знаменитий вчений, вчитель М.В. Ломоносова *Християн Вольф*) у власному розумінні слова означає «вчення про душу» або «наука про душу» - відповідно грецьке коріння *psyche* «псюхе» - душа і *logos* «логос» - вчення або слово.

Рис. 1. Знак психології

Поняття «душа» в науці тепер використовується порівняно рідко; більш науковим вважається поняття «психіка». Таким чином, в сучасному просторі слова психологія розуміється як наука про психіку. На рис. 1. відображено головний знак психології.

Психологія - це наука про психіку, про закономірності її прояву і розвитку.

В системі сучасних наук психології має бути відведено особливе місце, з наступних причин:

- це наука про найскладніше, що поки відомо людству. Психіка - це «властивість високоорганізованої матерії». Якщо ж мати на увазі психіку людини, то до слів «високоорганізована матерія» потрібно додати слово «сама», адже мозок людини - це сама високоорганізована матерія відома нам;

- психологія знаходиться в особливому положенні тому, що в ній зливаються об'єкт і суб'єкт пізнання. Пояснення: ось народжується на світ людина. Спочатку, перебуваючи в дитячому віці, вона не усвідомлює і не пам'ятає себе. Однак розвиток її йде швидкими темпами. Формуються її фізичні і психічні здібності; вона вчиться ходити, бачити, розуміти, говорити. За допомогою цих здібностей вона пізнає світ; починає діяти в ньому; розширюється коло її спілкування. І ось поступово, з глибини дитинства, приходить до неї і поступово наростає абсолютно особливе відчуття - відчуття власного «Я». Десь в підлітковому віці воно починає приймати усвідомлені форми. З'являються питання: «Хто я? Який я?», а пізніше і «Навіщо я?». Ті психічні здібності і функції, які до сих пір служили дитині засобом для освоєння зовнішнього світу - фізичного і соціального, звертаються на пізнання самого себе; вони самі стають предметом осмислення і усвідомлення.

Точно такий же процес можна простежити в масштабі всього людства. У первісному суспільстві основні сили людей йшли на боротьбу за існування, на освоєння зовнішнього світу. Люди добували вогонь, полювали на диких тварин, воювали з сусідніми племенами, отримували перші знання про природу.

Поступово зростали сили і можливості людства. Завдяки своїм психічним здібностям люди створили матеріальну і духовну культуру; з'явилися писемність, мистецтво, науки. І ось настав момент, коли

людина ставить собі питання: що це за сили, які дають можливість творити, досліджувати і підкоряти собі світ, яка природа його розуму, яким законам підкоряється його внутрішнє, душевне життя?

Людина наважився на те, щоб за допомогою мислення досліджувати саме мислення. Особливість психології полягає в її унікальних практичних наслідках: пізнати щось - значить оволодіти цим «щось», навчитися ним керувати. Навчитися керувати своїми психічними процесами, функціями, здібностями - завдання, звичайно, більш грандіозне, ніж, наприклад, освоєння космосу. Треба особливо підкреслити, що, пізнаючи себе, людина буде себе змінювати.

Психологія вже зараз накопичила багато фактів, що показують, як нове знання людини про себе, робить її іншим: змінює її відносини, цілі, її стан і переживання. Якщо ж знову перейти до масштабу всього людства, то можна сказати, що психологія - це наука, яка не тільки пізнає, а й конструює, творить людину.

Пять відмінностей між життєвими та науковими психологічними знаннями:

1. Життєві психологічні знання конкретні; вони приурочені до конкретних ситуацій, конкретних людей, конкретних завдань. Кажуть, офіціанти і водії таксі - теж добрі психологи, але для вирішення досить прагматичних завдань. Також конкретні прагматичні завдання вирішує дитина, ведучи себе одним чином з матір'ю, іншим - з батьком, і зовсім інакше з бабусею. У кожному конкретному випадку вона точно знає, як треба себе вести щоб добитися бажаної мети. Але навряд чи ми можемо очікувати від неї такої ж проникливості щодо чужих бабусі чи матері. Отже, життєві психологічні знання характеризуються конкретністю, обмеженістю задач, ситуацій і осіб, на які вони поширюються.

Наукова психологія прагне до узагальнень. Для цього вона використовує наукові поняття, в яких відображаються найбільш істотні властивості предметів і явищ, загальні зв'язки і співвідношення. Наукові поняття чітко визначаються, співвідносяться один з одним, зв'язуються в закони.

2. Життєві психологічні знання носять інтуїтивний характер, який пов'язан з особливим способом їх отримання: вони накопичуються шляхом практичних проб. Наприклад, педагоги і

тренери часто знаходять ефективні способи виховання, навчання і тренування, йдучи шляхом експерименту й пильно помічаючи найменші позитивні результати, тобто в певному сенсі «йдучи на дотик».

На відміну від цього наукові психологічні знання раціональні і цілком усвідомлені. Звичайний шлях полягає у висуванні словесно сформульованих гіпотез і перевірці знань, що логічно впливають з них.

3. Відмінність полягає в засобах передачі знань і навіть в самій можливості їх передачі. У сфері життєвої психології така можливість вельми обмежена. Це безпосередньо впливає з двох попередніх особливостей життєвого психологічного досвіду - його конкретного та інтуїтивного характеру. Наприклад, вічна проблема «батьків і дітей» полягає саме в тому, що діти не можуть, і навіть не хочуть переймати досвід батьків.

В науці знання акумулюються і передаються з більшим КПД. Накопичення та передача наукових знань можлива завдяки тому, що ці знання кристалізуються в поняттях і законах. Вони фіксуються в науковій літературі і передаються за допомогою вербальних засобів, тобто мови. Власне, саме цим ми і почали сьогодні займатися.

4. Відмінність полягає в методах отримання знань в сферах життєвої та наукової психології. В життєвій психології ми змушені обмежуватися спостереженнями і роздумами. В науковій психології до цих методів додається експеримент.

5. Відмінність, і разом з тим перевага, наукової психології полягає в тому, що вона має в своєму розпорядженні великий, різноманітний і часом унікальний фактичний матеріал, який недоступний у всьому обсязі жодному носію життєвої психології. Матеріал цей накопичується і осмислюється, в тому числі в спеціальних галузях психологічної науки, таких, як вікова психологія, педагогічна психологія, соціальна психологія тощо

Об'єктом психології як науки виступає психіка, предметом - психічні явища.

Основне завдання психології - вивчення об'єктивних закономірностей функціонування психічних явищ і процесів як відображення об'єктивної дійсності.

При цьому психологія ставить перед собою ряд інших завдань:

- 1) виявлення особливостей індивідуальних якостей, закономірностей і шляхів формування особистості в сучасних умовах;
- 2) вивчення впливу діяльності на психіку людини, міжособистісні і міжгрупові взаємодії;
- 3) дослідження психологічних умов професійної діяльності;
- 4) визначення психологічних способів впливу на особистість, колектив;
- 5) встановлення закономірностей динаміки працездатності;
- 6) визначення заходів і засобів психологічного забезпечення професійної діяльності;
- 7) визначення інформативних методів діагностики та психокорекції;
- 8) вивчення закономірностей психічної підготовки.

Психічних явища поділяються на три великих групи (рис. 2):

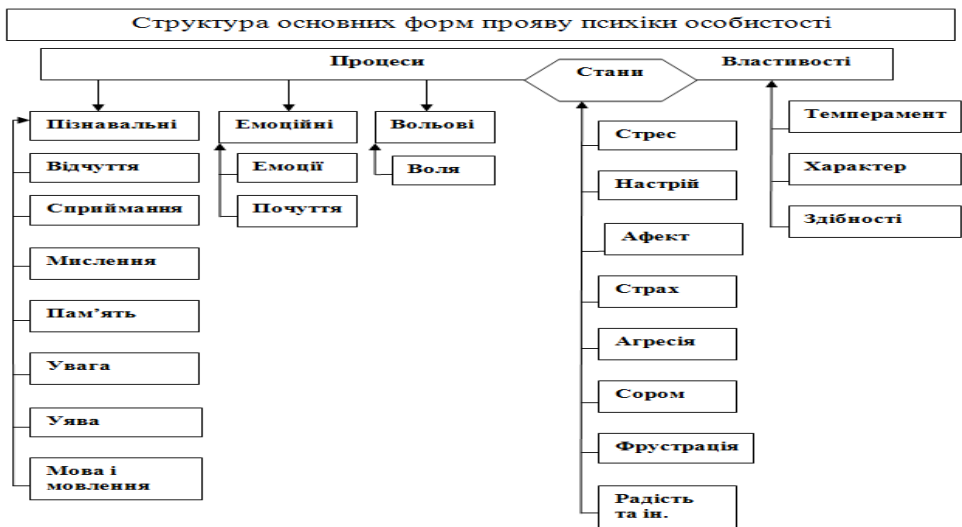

Рис. 2. Психічні явища особистості

1. *Психічні процеси* - це різні форми суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності. Психічні процеси називають також *психічними*

функціями. Вони виступають в якості первинних регуляторів поведінки людини, мають певний початок, перебіг і кінець, тобто певні динамічні характеристики, до яких, відносять параметри, що визначають тривалість і стійкість психічного процесу. На основі психічних процесів формуються певні стани, відбувається пізнання навколишнього світу, засвоєння знань та навичок, навчання і діяльність. Психічні процеси можуть бути розділені на три групи: *пізнавальні, емоційні та вольові*.

До *пізнавальних психічних процесів* відносяться психічні процеси, пов'язані зі сприйняттям і переробкою інформації. До них належать: відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, уява, мислення, мова, увага. Завдяки даним процесам людина отримує відомості про навколишній світ і про себе. Однак самі по собі відомості або знання для людини не грають ніякої ролі, якщо вони для нього не значимі. Ви, напевно, звертали увагу на те, що одні події залишаються у вас в пам'яті надовго, а про інших ви забуваєте на наступний день. Інша ж інформація взагалі може залишитися для вас непоміченою. Це пов'язано з тим, що будь-яка інформація може мати або не мати емоційне забарвлення, тобто може бути значимою або не значимою. Тому поряд з пізнавальними психічними процесами, в якості самостійних, виділяють *емоційні психічні процеси*. До них відносяться афекти, емоції, почуття, настрої і емоційний стрес.

Ми маємо право вважати, що якщо певна подія або явище викликає у людини позитивні емоції, то це сприятливо позначається на її діяльності або стані, і, навпаки, негативні емоції ускладнюють діяльність і погіршують стан людини. Проте бувають і винятки. Наприклад, подія, яка викликала негативні емоції, підвищує активність людини, стимулює його до подолання виниклих перешкод. Подібна реакція свідчить про те, що для формування поведінки людини є суттєвими не тільки емоційні, але і *вольові психічні процеси*, які найбільш яскраво проявляються в ситуаціях, пов'язаних з прийняттям рішень, подоланням труднощів, управлінням своєю поведінкою тощо.

Іноді виділяють як самостійну ще одну групу психічних процесів - *неусвідомлювані процеси*. У неї входять ті процеси, які протікають або здійснюються поза контролем з боку свідомості.

Психічні процеси тісно взаємопов'язані між собою і виступають в якості первинних факторів формування психічних станів людини.

2. *Психічні стани* характеризують часову динаміку психічної діяльності. Вони мають свою динаміку, яка характеризується тривалістю, спрямованістю, стійкістю і інтенсивністю. В той же час, психічні стани впливають на перебіг і результат психічних процесів і можуть сприяти або гальмувати діяльність. Виділяють: стомлення, емоційну напругу (стрес), монотонію, страх, бадьорість, підйом, пригніченість, смуток та інші психічні стани. Психічні стани можуть бути надзвичайно складними, тому що мають об'єктивну і суб'єктивну природу, але характерною для них спільною особливістю є динамічність. Виняток становлять психічні стани, обумовлені домінуючими характеристиками особистості, в тому числі і патохарактеріологічними особливостями. Подібні стани можуть бути досить стійкими психічними явищами, що характеризують особистість людини.

3. *Психічні властивості особистості* - це індивідуально-психологічні особливості особистості, які відрізняють людей один від одного, визначають їх типологічні і індивідуальні відмінності. До психічних властивостей належить темперамент, характер, здібності, спрямованість.

Всі психічні явища тісно взаємопов'язані. Так, психічні процеси завжди протікають на тлі певних психічних станів, а індивідуальні відмінності в перебіг психічних процесів виступають в якості характеристик психічних властивостей. Рівень розвитку психічних властивостей, а також особливості розвитку психічних процесів і переважаючі психічні стани визначають неповторність людини, її індивідуальність.

2. *Взаємозв'язок психології та сучасних наук.*

Зв'язок психології з природничими науками.

Біологія. Запозичення деяких загально біологічних теоретичних положень для обґрунтування закономірностей розвитку психіки. Зокрема, еволюційної теорії Чарльза Дарвіна. В першу чергу це стосується ідеї пристосування до мінливих умов середовища, що дає ключ до розуміння еволюції форм психічного життя і їх адаптивної

ролі. Ідеї Чарльза Дарвіна вплинули на багатьох психологів - фахівців як в області психології тварин, так і психології людини. Одна з принципових проблем психології - проблема розвитку психіки в філогенезі - обговорюється, як правило, з апеляцією до Дарвіна.

Багато авторів засновували міркування про онтогенетичний розвиток психіки на, так званому, біоенетичному законі, згідно з яким, онтогенез є коротке і швидке повторення філогенезу. Засновник дитячої психології Стенлі Холл (1846-1924), висунув *принцип рекапитуляції* (в психічному розвитку дитина, згідно Холу, повторює етапи розвитку суспільства).

Етологія - наука про поведінку тварин, яка розглядає співвідношення вродженої інстинктивної поведінки і впливу середовища; ця наука поширює свої принципи і на людину в пошуках біологічних витоків її соціальної поведінки, зокрема агресивності.

Генетика. Проблема співвідношення вродженого і придбанням - одна з центральних в психології, в зв'язку з чим для неї важливі і дані генетики, що представляють матеріал щодо механізмів успадкування певних задатків, схильності до психічних захворювань тощо.

Психогенетика. Прикордонна з генетикою область психології - психогенетика, яка виявляє роль генотипу та середовища у формуванні індивідуальних особливостей людини.

Фізіологія ВНД. Безпосередньо з фізіологією вищої нервової діяльності співвідноситься така галузь психології, як психофізіологія, що вивчає психіку в єдності з її матеріальним субстратом - мозком.

Медицина (невропатологія і психіатрія). Медична психологія, яка розробляє психологічні проблеми діагностики, лікування, профілактики, реабілітації хворих. Особливо виділимо засновану А.Р. Лурією нейропсихологію, існуючу на стику психології, фізіології та медицини, яка вивчає мозкові механізми вищих психічних функцій на основі локальних ушкоджень мозку.

Фізика. Психологія розвивалася багато в чому разом з природознавством, відображала той світогляд, який визначався основними відкриттями - або пануючими принципами - в галузі фізичної картини світу. Так, уявлення про атомарну будову світу привели до «переносу принципу» - на будову душі; фізичні принципи експериментування багато в чому визначили вимоги об'єктивного

підходу до психіки; в ряд психологічних теорій на правах основних увійшли такі поняття, як «енергія», «поле».

Хімія. Існують області, щодо яких висуваються і хімічні, і фізіологічні, і психологічні теорії (наприклад, механізми пам'яті); хімічні процеси розглядаються при аналізі важливих для психології біологічних явищ; нарешті, існує психофармакологія - науково-практична дисципліна, що вивчає закономірності впливу на психіку лікарських препаратів.

Всі описані напрямки природничих наук дають змогу вважати психологію наукою, що відноситься саме до природничих наук (наприклад, біхевіоризм орієнтован саме на таке розуміння), проте психологія також має сильний зв'язок і з науками гуманітарними.

Історія. Психологію зближує інтерес до особливостей душевного образу людини в різні історичні епохи і в різних культурах (особливості особистості, світосприйняття, формування еталонів поведінки, взаємовідносин, особливості складних груп тощо) - вони виступають предметом історії психології.

Соціологія. З наукою про соціальні системи і процеси, психологію пов'язує вивчення закономірностей взаємодії особистості та її соціального оточення, внутрішньогрупових і міжгрупових відносин. На цих двох напрямків виникла соціальна психологія, яка вивчає психологічні особливості людини, зумовлені її існуванням в групі, і характеристики самих груп.

Етнопсихологія вивчає особливості психіки людей різних народів і культур, розробляючи проблеми національного характеру, самосвідомості, національних особливостей світосприйняття, взаємин, формування спільнот тощо.

Політична психологія вивчає особливості людини і груп, обумовлену їх включеністю в політичне життя (політичну самосвідомість, цінності, особливості поведінки і діяльності тощо).

Названі міждисциплінарні області психології тісно пов'язані між собою, і багато проблем є для них загальних (наприклад, особливості взаємин всередині політичних груп, утворених на національній основі).

Українська мова. Загальною проблемою з психологією є формування мови на основі засвоєння мовних структур, аналіз мови в зв'язку з мисленням, інтерес до змістовних і експресивних сторін

мовного спілкування, особливостей породження висловлювання, сприйняття мови в залежності від мовних структур, нарешті, роль мови в контексті аналізу культури - і багато іншого. На стику психології і мовознавства виникла психолінгвістика.

Мистецтвознавство. Область дотику між мистецтвознавством та психологією полягає в підходах до проблем художньої творчості і особистості художника, сприйняття художніх творів, особливостей структури самих творів (психологія мистецтва).

Філософія. Зазвичай філософія визначається як наука про найбільш загальні закони природи, суспільства і мислення. Психологія довгий час розвивалася в рамках філософії, і лише в 1879 р. завдяки відкриттю першої експериментальної психологічної лабораторії в м. Лейпцигу німецьким психологом Вільгельмом Вундтом, психологія офіційно отримує статус науки.

Але виділення її в самостійну науку не може означати повної автономії. Проблеми духовного життя людини не можуть розроблятися поза уявлень про відносини матеріального та ідеального, духовного та тілесного, біологічного та соціального, суб'єктивного та об'єктивного, а це проблеми філософського плану. В багатьох випадках психологи безпосередньо ґрунтуються на тих чи інших філософських ситемах (екзистенціальна психологія), а іноді пропонують власні.

Практично орієнтовані науки.

Педагогіка. Не можливо ефективно працювати з дитиною або дорослим, не уявляючи тих закономірностей, за якими розвивається їх психіка, тих принципів, за якими має будуватися спілкування і не володіючи методами її організації, не вміючи углядіти індивідуальні особливості особистості. В історію психології увійшли імена таких теоретиків та практиків виховання як: Жан-Жак Руссо, Йоганн. Песталоцці, К.Д. Ушинський, В.О. Сухомлинський, А.С. Макаренко. Багато видатних вчених були діячами як психології, так і педагогіки: Л.С. Виготський, П.П. Блонський. На рубежі XIX – XX ст. виник комплексний напрям, який намагався охопити і психологічні, і педагогічні аспекти ставлення до дитини - педологія, тобто наука про дитину.

3. Основні теоретичні підходи сучасної психології.

На початку XX ст. в психології виникає кризова ситуація: не дав помітних результатів метод інтроспекції; не вдалося уточнити специфіку психічної реальності, вирішити проблему зв'язку психічних явищ з фізіологічними, виявився значний розрив між психологічною теорією і даними експериментальної роботи. Спроби подолання цієї кризи призвели до формування декількох впливових шкіл (напрямів) в психологічній науці.

Порівняльна характеристика основних напрямків наведена у Додатку А.

Незважаючи на велику кількість психологічних напрямків, психічна діяльність особистості складна і різноманітна, тож жоден з цих напрямків не є досконалим. Але кожен, зі свого боку, розкриває чарівний психічний світ людини.

1.2. Структура сучасної психологічної науки і практики

1. Загальні уявлення про науку та різні способи пізнання
2. Принципи психології
3. Академічна та прикладна психологія
4. Практична психологія та психотехнології

1. Загальні уявлення про науку та різні способи пізнання.

Наука – це область людської діяльності, яка спрямована на отримання знань про світ, їх систематизацію, на основі чого формується образ світу (наукова картина світу) та способи взаємодії зі світом (науково обґрунтована практика).

Найбільш розвиненою формою знань є *теорія* – цілісне уявлення про закономірності та суттєві властивості певної області дійсності.

В рамках кожної теорії формуються *закони* – відкриті стійкі зв'язки між явищами. Їх формулювання дозволяє описати, пояснити і передбачити явища об'єктивної дійсності.

Вони з'являються на основі *гіпотез* – припущень з приводу зв'язків та властивостей явищ.

Теорія існує доти, доки не накопичено достатньо фактів, які їй суперечать. В такому випадку наступним кроком є перегляд теорії або відмова від неї.

Розвиток науки – це і є зміна теорій, хоча часто вони «співіснують» і дуже часто наука повертається до старих теорій на новому рівні.

Як з'являються нові теорії? Розглянемо етапи їх появи, які можна розглядати також як етапи будь-якого (в тому числі і психологічного) дослідження:

1) неможливість пояснити щось в рамках тих теорій, які вже існують народжує пізнавальне протиріччя, або проблему, яка зазвичай формулюється у вигляді питання;

2) далі виникає гіпотеза – припущення про відповідь на поставлене питання;

3) потім організується перевірка гіпотези за допомогою отримання емпіричних даних;

4) потім ці дані обробляються та інтерпретуються, що приводить до підтвердження або удосконалення теорії.

Частіше за все в результаті виникають нові проблеми, що і дозволяє науці рухатись далі.

Наука – не єдиний спосіб пізнання людиною світу. Окрім нього виділяють такі способи пізнання дійсності:

1) *життєве пізнання* - пізнання в процесі життєдіяльності, в буденному житті;

2) *художнє (естетичне) пізнання* – формування картини світу через мистецтво та естетичні категорії. Його іноді ще називають емоційним;

3) *релігійне пізнання* – пізнання через віру.

Наука та інші види пізнання тісно пов'язані між собою. З одного боку, наука використовує ті знання, які формуються в рамках інших видів пізнання, там також формулюються проблеми, які потім вирішуються в науці. З іншого боку, інші види пізнання активно спираються на наукові наробітки. Відмінності між наукою та іншими видами пізнання відображено в таблиці 1.

<i>Наука</i>	<i>Буденне пізнання</i>
<ul style="list-style-type: none"> • спирається на теоретичні узагальнення; • носить раціональний та усвідомлений характер; • знання носять універсальний характер; • великі можливості для передачі; • питання методу є принциповим; 	<ul style="list-style-type: none"> • спирається на емпіричні (такі, що можна безпосередньо спостерігати) узагальнення; • має раціональний та усвідомлений характер; • знання є індивідуальними; • обмежені можливості для передачі; • методи пізнання не розроблюються;
<i>Наука</i>	<i>Мистецтво</i>
<ul style="list-style-type: none"> • безособовість знань; • має раціональний характер; • спирається на інтелектуальні побудови; 	<ul style="list-style-type: none"> • орієнтація на унікальну особистість; • носить образний характер; • має емоційну основу;
<i>Наука</i>	<i>Релігія</i>
<ul style="list-style-type: none"> • знання не є догмою (готовність до заперечення); • світ є самостійною (об'єктивною) реальністю 	<ul style="list-style-type: none"> • знання є догматичним; • світ розглядається як реалізація божественного задуму.

Таблиця 1. Відмінності між наукою та іншими видами пізнання

2. Принципи психології.

Принципи психології - це основні положення, на яких будуються всі підходи до аналізу психічних явищ і висновки з них. Найважливішими принципами психології є:

1) *принцип детермінізму* (причинності), тобто причинної обумовленості психічних явищ об'єктивними і суб'єктивними факторами;

2) *принцип системності*, згідно з яким психіка людей є більш-менш стійку систему психічних елементів;

3) *принцип розвитку* або визнання того, що психіка людей постійно розвивається під впливом відповідних умов соціальної життєдіяльності людей;

4) *принцип єдності* свідомості і діяльності.

Принцип детермінізму (від лат. *Determino* - визначаю) полягає в тому, що пояснення будь-якого феномена чи події будується на розкритті його причинно-наслідкових зв'язків з іншими феноменами або подіями, і аналізі закономірної взаємодії емпірично встановлених факторів, які обумовлюють його виникнення.

Принцип детермінізму в психології виражається в наступних формах:

1) принцип детермінізму як *вчення про причинності* - актуальний стан психіки і поведінку індивіда детерміновано (обумовлено) попередніми подіями його життя, а все різноманіття спостережуваних феноменів людської життєдіяльності визначається взаємодією двох груп чинників: спадковістю і навколишнім біосоціальним середовищем (система виховання в сім'ї, культурне оточення дитини, інститути соціалізації тощо). Принцип детермінізму передбачає вплив на психічні процеси як зовнішнього середовища, так і внутрішнього світу особистості. Як детермінант внутрішнього світу можуть виступати мотиви, потреби, цінності інше. Дані детермінанти зумовлюють кінцевий результат діяльності, опосередковано впливаючи на зовнішні умови і вносячи зміни в систему зв'язків і відносин з навколишнім світом.;

2) *статистичний детермінізм* - однакові причини породжують різні (в певних межах) ефекти, підпорядковані статистичним закономірностям (імовірнісна причинність);

3) детермінізм типу *зворотного зв'язку* - наслідок витікає з викликаного причини;

4) *цільовий детермінізм* - мета, яка випереджає результат, детермінує процес його досягнення, визначає вибір засобів і стратегій;

5) *системний детермінізм* - окремі елементи системи залежать від властивостей всієї системи.

Принцип системності полягає в тому, що явища дійсності необхідно розглядати в їх взаємозв'язку і взаємовпливі з елементами тієї цілісної системи, до складу якої вони входять, надаючи їй нові

властивості. Досліджуваний об'єкт розглядається як організована цілісність або як структурний і функціональний елемент цієї цілісності.

В основі системного підходу лежать наступні постулати:

- 1) розвиток психіки йде від загального до специфічного;
- 2) психічна цілісність і її виникнення підпорядковується певним законам;
- 3) окремі елементи психіки виникають з цілого;
- 4) психічні явища, як частина цілого, мають властивості, відмінними від властивостей окремо взятого психічного явища;
- 5) цілісна система має не тільки властивостями її окремих компонентів, але і власні властивості.

Принцип розвитку або генетичний принцип полягає у визнанні закономірного характеру зміни досліджуваних психічних феноменів, їх переходу від одного рівня організації до іншої, виникнення нових форм психічних явищ і процесів. Правильне розуміння поняття «психіка» може бути досягнуто тільки при розгляді її як результату дії і продукту розвитку.

Принцип єдності свідомості і діяльності, характерний для вітчизняної психологічної школи полягає в тому, що свідомість і діяльність, які є тотожними або протилежними поняттями, утворюють єдність. Свідомість при цьому утворює динамічні моделі діяльності, на підставі яких відбувається орієнтування людини в навколишньому середовищі.

На основі принципу єдності свідомості і діяльності можливо з'ясування внутрішніх психологічних механізмів, що забезпечують успішність досягнення цілей дій, відкриття об'єктивних закономірностей психіки.

3. Академічна та прикладна психологія.

Аналіз стану сучасної психології дозволяє досить чітко розділити її на чотири основних напрямки: академічну, прикладну, практичну психологію і психотехнології, кожна з яких реалізує власні цілі і вирішує свої завдання.

Академічна психологія прагне розкрити загальні, основні закономірності і механізми формування, розвитку і функціонування

психіки людини у всій її розмаїтості. Предметом психології, як академічної науки, є психічна реальність, виражена в різних формах психічних явищ (у процесах, властивостях, станах психіки). Головна задача академічної психології – одержання об'єктивних, щирих знань про психічну реальність, подолання суб'єктивного погляду дослідника на особливості і закономірності психіки, надуманості і неточності в описі психічних явищ. Ця задача вирішується за допомогою об'єктивних методів дослідження – спостереження й експерименту. Ці методи привносяться в психологічну науку з природознавства, де вони вже довели свою надійність і об'єктивність.

Галузями академічної психології є:

- *загальна психологія*, що вивчає структуру психічної реальності (психічні процеси, властивості і стани), їхньої особливості, специфіку, загальні закономірності формування, розвитку і функціонування;

- *історія психології*, що виконує рефлексивну функцію наукового пізнання, що вивчає становлення психології як науки, її жерела у філософських поглядах, психологічні школи і напрямки, розробляє методологічні основи психологічної науки;

- *експериментальна психологія*, що розробляє експериментальні методи дослідження психічних явищ і вимоги в проведенню психологічних досліджень, а також математичний апарат обробки результатів експериментального дослідження;

- *диференціальна психологія*, що вивчає індивідуальні розходження психічних явищ;

- *психологія розвитку*, що аналізує загальні закони розвитку психіки у філо- і онтогенезі;

- *вікова психологія*, що вивчає закономірності розвитку психіки людини в онтогенезі і вікові розходження в психіці;

- *зоопсихологія*, що вивчає розвиток психіки і її особливості у філогенезі;

- *порівняльна психологія*, що вивчає розходження психіки людини і тварин, що розглядає механізми і закономірності формування психіки людини у філогенезі;

- *патопсихологія*, що вивчає порушення у функціонуванні, розвитку і формуванні психічних явищ.

Таким чином, академічна психологія займається одержанням і систематизацією фактів, що відбивають психічну реальність, розробляє систему об'єктивних методів одержання таких фактів, формулює методологічні принципи побудови психологічної науки і психологічного пізнання, створює теорії, що описують і пояснюють отримані факти про психічну реальність (психічних явищах), взаємозв'язку між ними, закономірності формування, розвитку і функціонування психічних явищ.

Кожна з галузей академічної психології розробляє категоріальний апарат (систему науково-психологічний понять), за допомогою якого описує досліджувані явища.

Однак в академічній психології за рамками дослідження й аналізу залишається особистість конкретної людини з її суб'єктивними психологічними проблемами, а також специфічні особливості психічної активності в рамках конкретних видів професійної діяльності, у різних сферах життєдіяльності. Це ускладнює безпосереднє впровадження психологічних академічних знань у практику і необхідність вирішувати дані проблеми, приводить до формування в ХХ ст. нових напрямків у психології: прикладної психології, практичної (терапевтичної) психології і психотехнологій.

Прикладна психологія являє собою психологічне забезпечення різних соціальних сфер - виробництва, спорту, права, політики тощо, та психологічне супроводження різних типів професійної діяльності.

Такий розвиток психології пов'язаний із створенням галузей психологічної науки, що одержали своє найменування відповідно до тієї сфери, у якій вивчаються і виявляються відповідні психічні особливості людини.

Сюди ж відноситься і соціальна психологія, що розглядає людину з погляду його соціальних функцій і соціальних ролей, які вона виконує для збереження цілісності і відтворення соціуму в цілому. Особистість у соціальній психології розглядається як соціалізований індивід.

Прикладні галузі психологічної науки обов'язково містять у собі теоретичну частину, зв'язану з вивченням особливостей функціонування психіки в конкретному виді діяльності, у конкретних умовах життєдіяльності людини, під впливом різних факторів, і власне

прикладну, що розробляє конкретної рекомендації з організації тієї або іншої сфери життєдіяльності людини для досягнення більш високих результатів у конкретній діяльності або соціальних відносинах.

При розробці теоретичних аспектів прикладної психології використовуються основні методи науково-психологічного дослідження: спостереження й експеримент, модифіковані відповідно до основного задачі конкретної прикладної галузі. Однак для рішення власне прикладних задач розробляються допоміжні методи: опитувальні методи (інтерв'ю, бесіди, анкета), тести, практичні методи (метод аналізу продуктів діяльності, циклограми, тощо), методи моделювання психічних явищ.

Однієї з центральних задач будь-якої прикладної галузі є визначення тих психічних властивостей і характеристик особистості, що дозволяють їй найбільше продуктивно виконувати ті або інші соціальні функції або види професійної діяльності. Для вирішення цієї задачі в прикладній психології виникла досить самостійна галузь, що займається розробкою діагностичного інструментарію для визначення відповідних психічних властивостей і характеристик особистості – тестологія. Тест – один з центральних методів прикладної психології. Його основна мета – це визначення особливостей психіки конкретної людини щодо соціальної вибірки, тому його результат показує не специфічні особливості психіки, що відрізняють індивідуальність, а її соціально-психологічний статус, що відзначає наявність або відсутність тієї або іншої якості, її більш високий, середній або низький рівень розвитку.

Іншою важливою задачею прикладної психології є формування і розвиток соціальних і професійно важливих психологічних властивостей особистості. А це, в свою чергу, призвело до розвитку різного виду психотехнічних прийомів розвитку властивостей психіки, активних соціально-психологічних форм навчання – тренінгів (сюди можна віднести тренінги розвитку ділового спілкування, комунікативної компетентності, розвитку організаторських здібностей), ділових ігор тощо.

Проблеми, що вирішує прикладна психологія, мають соціальне замовлення, тобто прикладна психологія використовує психологічні

знання для вирішення проблем соціуму в цілому, а не окремої особистості.

4. Практична психологія та психотехнології.

Практична психологія орієнтована на створення особливої психологічної практики, спрямованої на надання психологічної допомоги і психологічних послуг клієнту. Сюди відносяться такі форми роботи практичного психолога як психотерапія, психокорекція, психопрофілактика, психологічне консультування, психореабілітація.

Основні задачі даного напрямку психології пов'язані з розробкою засобів для надання психологічної допомоги людині в вирішенні її проблем, для проведення соціально-психологічної реабілітації. Тому даний напрямок психології орієнтований не стільки на дослідження психіки, свідомості людини, скільки на роботу з її психікою, свідомістю. Її метою є розробка способів впливу психолога на свідомість людини (на систему його представлень про світ, інших людей, самого себе, на її ціннісні орієнтації), на різні форми її активності (спілкування, діяльність, поведінку, пізнання), характер взаємин тощо.

Для вирішення даних задач психології необхідні спеціальні методи практичної роботи з психічною реальністю. Такі методи в практиці безпосередньої роботи були знайдені, описані й апробовані в спеціальній психотерапевтичній практиці. Однак вони знайдені чисто емпіричним шляхом і тому не завжди дозволяють досягти бажаних результатів або пророчити наслідки їхнього використання.

Наприклад, у практиці психоаналізу основна мета - формування механізмів психологічного захисту, що підвищують протистояння особистості суспільству й одночасно примірюють особистість зі сформованими відносинами. У практиці поведінкової терапії, основна мета - навчання особистості соціально-прийнятним формам поведінки і спілкування. Гештальттерапія орієнтована на отреагування, завершення тих або інших поведінкових актів для зняття емоційної напруги і створення для особистості можливості відчуття своє існування повною мірою «тут і зараз».

Концепцій багато, однак, як підкреслюють психологи-дослідники, жодна з них не має під собою емпіричної основи, тобто

експериментально не доведена. Запропоновані моделі особистості носять чисто спекулятивний характер. Однак, хоч теорії особистості не мають наукового обґрунтування, вони мають велике значення для практикуючих психологів, тому що дозволяють їм орієнтуватися в тих змінах, що відбуваються з особистістю в процесі психотерапевтичної і психокорекційної роботи з нею.

Подальший розвиток психологічної практики дійсно неможливо без теоретичної основи, що розкриває закономірності створення засобів психологічного впливу, їх підпорядкування і можливості перевірки результатів їхнього використання. Однак, як вважають багато сучасних психологів, академічна наука не може виступити в даній ролі.

Безумовно, сучасна психологічна практика вимагає створення фундаментальної концепції, що дозволяє психологові-практику усвідомлено планувати свою роботу з клієнтом, підбирати найбільш адекватні засоби роботи з ним. Ця концепція повинна відбивати основні закономірності існування й активності людини, які регулюють роль психіки в ній.

Таким чином, подальший розвиток практичної психології пов'язано з розробкою її теоретичного аспекту, нової методології в підході до психічних явищ і тими змінами, що відбуваються при використанні тих або інших засобів і способів впливу на психіку людини.

Рішення багатьох проблем практичного психолога (будь те психотерапія, психокорекція або психологічне консультування) зв'язано з необхідністю правильної оцінки індивідуальних особливостей особистості, її неповторної психічної специфіки. Це потребує створення такого інструментарію, який дозволяв би визначати досить швидко й об'єктивно ці специфічні особистісні особливості клієнта. Цю задачу вирішує досить автономний напрямок практичної психології - психодіагностика. Психодіагностичні методики і проєктивні психотехнології дозволяють практичному психологові оперативного одержувати необхідну інформацію про психологічні особливості клієнта і відстежити ті зміни, що відбуваються в його психіки в процесі взаємодії психолог-клієнт.

В усіх перерахованих напрямках сучасної психології не вирішується однак проблема цілеспрямованого розвитку й удосконалювання психіки людини. Це зв'язано з тим, що в закордонній психології ведучим залишається уявлення про генетичну заданість психічних особливостей людини і неможливості їхньої цілеспрямованої зміни, тим більше формування. Лише у вітчизняній психології розробляються концепції, що підкреслюють вплив зовнішніх умов на формування психіки людини і можливість її перетворення через цілеспрямовану їхню зміну. Це дозволяє говорити про *психотехнології*, тобто про такий розділ психології, що розробляє принципи і методи цілеспрямованого формування бажаних якостей і властивостей психіки людини. Це новий - четвертий - напрямок сучасної психології. Її основна задача - розробка засобів для цілеспрямованої зміни або формування психіки людини, для її удосконалювання, забезпечення найбільш повної реалізації реальних і потенційних можливостей особистості, для її відновлення після негативних соціальних впливів або складних критичних життєвих ситуацій. Рішення основних задач даного напрямку вимагає аналізу й узагальнення накопичених культурою людства психотехнічних засобів, спрямованих на розвиток різних здібностей людини і засобів регуляції її активності.

1.3. Предмет та науково-дослідні методи загальної психології

- 1. Зміна предмету психології в процесі її розвитку як науки*
- 2. Класифікація методів сучасної психології*

1. Зміна предмету психології в процесі її розвитку як науки.

Уявлення про предмет психології дуже розпливчасті. Часто психологи просто вказують на психічні процеси (мислення, пам'ять, почуття і т.д.) як на предмет свого вивчення. В інших випадках йдеться про людину, про особистість як предмет психології. Але і перший, і другий підходи до предмету психології незадовільні, оскільки все вище перераховане вивчається не тільки психологією, але і багатьма іншими

науками. Тож, без чіткого уявлення про предмет неможливими стають експериментальні дослідження. Для успішної практичної роботи психологів також необхідне розуміння предмета психології.

В історії психології склалися різні уявлення про її предмет.

Душа як предмет вивчення. Душа як предмет психології визнавалася всіма дослідниками до початку XVIII століття, до того, як склалися основні уявлення, а потім і перша система психології сучасного типу. Душа вважалася причиною всіх процесів в тілі, включаючи і власне «душевний рух». Уявлення про душу були і ідеалістичними і матеріалістичними. Найцікавішою роботою цього напрямку є трактат Рене Декарта «Пристрасті душі».

Явища свідомості як предмет психології. У XVIII столітті місце душі зайняли явища свідомості, тобто явища, які людина фактично спостерігає, знаходить в «собі», озираючись на свою «внутрішню душевну діяльність». Це думки, бажання, почуття, спогади, відомі кожному з особистого досвіду. Основоположником такого розуміння можна вважати Джона Локка, який вважав, що, на відміну від душі, явища свідомості суть не щось передбачуване, а фактично дане, і в цьому сенсі такі ж безперечні факти внутрішнього досвіду, як і факти зовнішнього досвіду, що вивчаються іншими науками.

На початку XVIII століття все душевне життя спочатку в пізнавальній сфері, а потім і в сферах почуттів і волі було представлено як процес утворення і зміни (за законами асоціацій) все більш складних образів і їх поєднань з діями. В середині XVIII століття склалася перша наукоподібна форма психології - англійська емпірична асоціативна психологія (Девід Гартлі), яка досягла розквіту в середині XIX століття. До цього часу відносяться роботи Джона Мілля, Олександра Бена, Герберта Спенсера.

Джон Мілля розглядає свідомість крізь призму асоціоністичної схеми, але вказує на її залежність від логіки. На його думку, існують закони розуму, відмінні від законів матерії, але подібні з ними щодо одноманітності, повторюваності, необхідності проходження одного явища іншим. Ці явища можуть бути відкриті за допомогою досвідчених методів - спостереження і експерименту. Основним методом в цей період є інтроспекція.

Олександр Бен переносить акцент з внутрішніх станів свідомості на рухову, об'єктивно спостережувану активність організму. Принцип відбору рухових відповідей, адекватних зовнішнім умовам, стає у Бена загальним пояснювальним принципом усіх психічних явищ. Ним використовується імовірнісний принцип «проб і помилок», затверджений в біології, і тим самим діяльність свідомості зближується з діяльністю організму.

Для Герберта Спенсера предметом психології є взаємодія організму із середовищем. Але при цьому об'єктивна психологія повинна запозичувати свої дані в суб'єктивній психології, зняряддя якої - свідомість, що «заглядає всередину себе». Пріоритетним методом дослідження залишається інтроспекція.

В лані асоціоністичної концепції з'явився закон частоти, який свідчив про те, що зміцненням зв'язку є функція його повторення. Це багато в чому визначило погляди І.П. Павлова, І.М. Сеченова, Едварда Торндайка, Вільяма Джеймса.

Безпосередній досвід як предмет психології. Найбільший успіх побудови психології як самостійної досвідченої науки мала спочатку програма, розроблена Вільгельмом Вундтом (рис. 3).

Унікальним предметом психології став безпосередній досвід суб'єкта, який досягається шляхом самоспостереження, інтроспекції. Вільгельм Вундт прагнув впорядкувати процес інтроспекції.

Він вважав, що досвід фізіологічний, тобто об'єктивний, дозволяє розчленувати досвід безпосередній, тобто суб'єктивний, і тим самим реконструювати в наукових поняттях архітектуру свідомості індивіда.

*Рис. 3. Вільгельм Вундт
(1832-1920 р.)*

Інтенціональні акти свідомості як предмет психології.
Франц Brentano в основі свого вчення розміщує такі якості свідомості, як активність і об'єктивність. Психологія повинна вивчати не самі по собі відчуття і уявлення, а ті акти «дії», які проводить, коли він перетворює ніщо на об'єкт усвідомлення. Поза акта об'єкт не існує. Акт, в свою чергу, з необхідністю передбачає «спрямованість» на так звані інтенції. Франц Brentano стояв біля витоків напряму, названого пізніше функціоналізмом.

Походження психічних діяльностей як предмет психології.
І.М. Сеченов прийняв постулат про спорідненість психічного і фізіологічного «за способом походження», тобто за механізмом здійснення. Предметом психологічного дослідження як такого повинні стати процеси, що розгортаються не в свідомості, а в об'єктивній системі відносин, процес поведінки.

Поведінка як предмет психології.
Початок ХХ століття ознаменований появою і розвитком біхевіоризму як реакції на невдалі експериментальні дослідження «фізіологічної психології». Предмет біхевіоризму, або «поведінкової психології», - поведінка. На думку біхевіористів, знаючи силу подразників, діючих і враховуючи минулий досвід «піддослідного», можна досліджувати процеси навчання, освіти, нових форм поведінки, не вникаючи в його фізіологічні механізми.

Американський психолог Джон Уотсон на підставі досліджень І.П. Павлова зробив висновок, що свідомість не має ніякого значення в навчанні (рис. 4).

Рис. 4. Джон Уотсон
(1878 – 1958 р.)

Йї немає місця в психології. Нові форми поведінки слід розглядати як умовні рефлекси. В основі їх лежить кілька вроджених, або безумовних, рефлексів. Джон Уотсон і його співробітники запропонували теорію навчання за допомогою проб і помилок. Надалі стало очевидно, що в проміжку між дією стимулу і поведінковими

реакціями відбувається якась активна переробка інформації, тобто це процеси, без урахування яких не вдається пояснити реакцію тварини або людини на наявні стимули. Так виникає необіхевіоризм з його найважливішим поняттям «проміжних змінних».

Несвідоме як предмет психології. Згідно з ученням Зігмунда Фрейда, дії людини управляються глибинними спонуканнями, що вислизують від ясної свідомості (рис. 5).

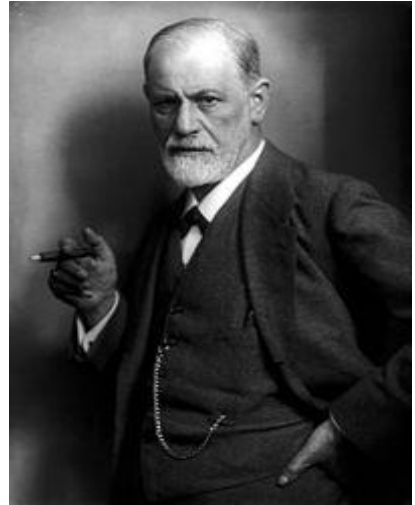
Ці глибинні спонукання і повинні бути предметом психологічної науки. Зігмунд Фрейд створив метод психоаналізу, за допомогою якого можна досліджувати глибинні спонукання людини і керувати ними.

Основою психоаналітичного методу є аналіз вільних асоціацій, сновидінь, описок, застережень тощо. Коріння поведінки людини криються в його дитинстві. Основна роль в процесі формування, розвитку людини відводиться сексуальним інстинктам і потягам.

Учень Зігмунда Фрейда, Альфред Адлер вважав, що в основі поведінки кожної особистості лежить не сексуальний потяг, а дуже сильне почуття неповноцінності, що виникає в дитинстві, коли дитини сильно залежність від батьків, від оточення.

У неофрейдистської концепції Карен Хорні поведінка визначається внутрішньою властивістю кожної людини «основним занепокоєнням» (чи «базальної тривоги»), що лежить в основі внутрішньоособистісних конфліктів. Особливу увагу Карен Хорні звертає на протиріччя між потребами окремої людини і можливостями їх задоволення в існуючій культурі.

Карл Юнг вважав, що психіка формується не тільки під впливом конфліктів раннього дитинства, але успадковує також образи предків, що прийшли з глибини століть (рис. 6). Тому необхідно при дослідженні психіки враховувати також поняття «колективного несвідомого».

*Рис. 5. Зігмунд Фрейд
(1856 - 1939 р.)*

Процеси переробки інформації і результати цих процесів як предмет психології. Теорії когнітивного напрямку акцентують увагу на тому, що знання людини не зводяться до простої суми інформації, одержуваної мозком із зовнішнього середовища, або наявні в ньому з моменту народження.

Гештальт-психологія підкреслює початкову запрограмованість певних внутрішніх структур і їх вплив на перцептивні і когнітивні процеси.

Конструктивісти вважають, що спадково детерміновані інтелектуальні функції створюють можливість для поступової побудови інтелекту в результаті активних дій людини на середу.

Власне когнітивна психологія намагається з'ясувати засоби вдосконалення розумових процесів і інших процесів переробки інформації.

Особистий досвід людини як предмет психології. Гуманістична психологія відходить від наукової психології, відводячи головну роль особистого досвіду людини. Людина, на думку гуманістичних психологів, здатна до самооцінки і може самостійно знаходити шлях до розвитку своєї особистості (самоактуалізації). Суб'єктивність цього підходу ускладнює встановлення різниці між думкою людини про себе і тим, що вона є. Ідеї цього підходу виявилися корисними для психологічної практики, але нічого не внесли в теорії психології. Більш того, предмет дослідження в рамках цього напрямку майже зник.

Розвиток поглядів на предмет психології вітчизняних авторів. У початковий період становлення вітчизняної психології, питання про її предмет не привертало особливої уваги.

На думку П.Я. Гальперіна, предметом психології є *орієнтовна діяльність*. При цьому в дане поняття включаються не тільки пізнавальні форми психічної діяльності, але і потреби, почуття, воля.

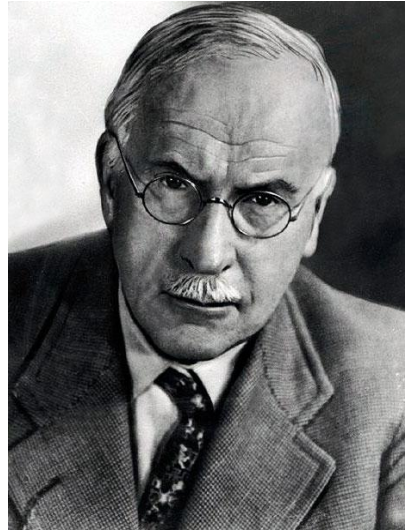

Рис. 6. Карл Юнг
(1875 – 1961 р.)

К.К. Платонов вважає предметом психології *психічні явища*. Це дуже загальне визначення предмета психології, тому не суперечить вище вказаному підходу.

Узагальнюючи все вище сказане, можливо зробити наступний висновок: у кожному з виникаючих напрямів підкреслювався який-небудь один з необхідних аспектів дослідження, тому всі школи і напрямки психології внесли свій вклад в формування її предмету.

В сучасному часі вважається доцільним еклектичне об'єднання всіх «раціональних зерен», що містяться в різних теоретичних напрямах і їх узагальнення.

В результаті предметом психології можна вважати - психічні процеси, властивості, стани людини і закономірності її поведінки.

2. Класифікація методів сучасної психології.

Систематизуючи всі методи дослідження в сучасній психології, Б. Ананьєв розподілив їх на 4 основні групи, в залежності від тієї ролі, яку вони здійснюють в процесі дослідження.

І група - організаційні методи. Основне завдання - визначення стратегії психологічного дослідження. Ці методи визначаються основними завданнями та цілями дослідження, і в свою чергу вони визначають вибір емпіричних методів, за допомогою яких ми отримуємо факти. Вони регулюють взаємодію всіх інших методів, що вводяться в той чи інший момент дослідження. До цієї групи методів належать:

- *порівняльний метод;*
- *лонгitudний метод;*
- *комплексний метод.*

Вони діють протягом всього дослідження, і їх ефективність визначається за кінцевими результатами дослідження (теоретичним - у вигляді концепцій, практичним - у вигляді певних рекомендацій до вдосконалення або створення нового засобу навчання, діагностики та лікування, управління тощо).

Суть порівняльного методу: порівняння психологічних особливостей «вибірок», які виокремили за різними критеріями, тобто груп випробовуваних. У еволюційної біопсихології, що носить також назву порівняльної, вперше був запропонований даний метод.

Дослідження організувалося зіставленням (одночасним і послідовним) різних ступенів еволюції або різних рівнів розвитку за певними параметрами. Спочатку порівняльний метод застосовувався з метою вивчення філогенезу поведінки і психічної діяльності, але потім був спеціально використаний для вивчення онтогенетичної еволюції. Порівняльний метод, як загальний в організації дослідження, направляє його хід, і регулює взаємодії всіх методик, широко застосовується в загальній, в спеціальній психології, в патопсихології і псіходефектології.

Порівняльний метод до середини 60-х років був головним і найбільш поширеним для організації всього дослідного циклу у віковій психології. Паралельно з ним у віковій або генетичної психології став розроблятися і застосовуватися *лонгітюдний метод*. Лонгітюдний метод більш точний у визначенні можливостей розвитку, і у нього є перевага перед порівняльним методом при вирішенні двох проблем:

1) передбачення подальшого ходу психічної еволюції, наукового обґрунтування психологічного прогнозу;

2) визначення генетичних зв'язків між фазами психічного розвитку. Лонгітюдний метод усуває такий серйозний недолік порівняльного, як рівняння всіх індивідів даного віку і даної популяції, які в дійсності не можуть надаватися в одній і тій же точці онтогенетичної еволюції, так як здійснюють свій розвиток з різною швидкістю і різним шляхом.

Комплексний метод спрямований на побудову такого дослідницького циклу, що забезпечує в майбутньому побудова концепції цілісності феноменів. Програма комплексного міждисциплінарного дослідження визначається спільністю досліджуваного, і поділом функцій між окремими дисциплінами, періодичним порівнянням даних і їх узагальненням, що стосується зв'язків і взаємозв'язків між явищами різного роду. Комплексні дослідження висувають особливі вимоги до побудови оптимальних режимів дослідження, оперативного управління різнорідним складом методик, за допомогою яких накопичується і обробляється матеріал, на підставі якого робляться висновки про вдосконалення тих чи інших областей практики.

II група – емпіричні методи добування наукових даних, освіти фактів. Ця група методів розділена на дві великі підгрупи:

- *основні методи* - це методи, які дозволяють отримувати ще невідомі науці дані про психічну реальність, вони дозволяють розкривати загальні закони і закономірності, механізми і особливості психічних явищ;

- *допоміжні методи* - це методи, які дозволяють виявити прояв загальних законів, закономірностей і механізмів в індивідуальній психіці і поведінці конкретної людини, визначити індивідуальні особливості його психіки.

До основних методів належать: методи (спостереження і самоспостереження) обсервації і експериментальні методи (лабораторний, польовий, природний експерименти). До допоміжних методів: тести і психодіагностичні методи, праксиметричні методи, методи моделювання, біографічні методи. Застосування окремих методів залежить від того, яким організаційним методом користується дослідник.

Об'єктивне спостереження (суцільне або вибіркове) зазнала значних змін завдяки застосуванню різних фіксаційних та інших технічних засобів (фотографічних, кінематографічних, звукотехнічних, телевізійних). За допомогою цих засобів забезпечується збереження натуральної картини поведінки і її динаміки в певних умовах. З впровадженням в практику психологічного дослідження технічних засобів спостереження, фіксації та обробки їх даних метод об'єктивного спостереження знову займає першорядне становище, розділяючи його з експериментальним.

Самоспостереження, як метод обсервації, має особливий сенс при вивченні динаміки свідомості, що є одночасно суб'єктивним відображенням об'єктивної дійсності і внутрішнім світом людини, самосвідомості як суб'єктивної програми особистості її саморегуляції. У цьому плані особливу цінність мають прийоми і дані опосередкованого самоспостереження (щоденники, автобіографічні матеріали, листування тощо). Самоспостереження виступає як компонент багатьох інших методів при вивченні психічних реакцій, актів поведінки, форм діяльності у вигляді словесного звіту.

Експериментальні методи в психології настільки різноманітні, що ні в одному з посібників з експериментальної психології неможливо дати повний опис всіх експериментальних методик як складних систем спеціальних операцій і процедур, що здійснюються в спеціально обладнаних камерах і кабінетах за допомогою складних приладів, апаратів і інших технічних пристроїв. Першою формою експериментального методу в психології є так званий *лабораторний експеримент*. Позначення це, звичайно, чисто формально і має сенс тільки в зіставленні з іншими видами експерименту – «природного» і «психолого-педагогічного». Особливістю класичного лабораторного методу є створення спеціальних умов, що стимулюють прояв психічного досліджуваного явища, тобто, на відміну від спостереження, дослідник не чекає природного його прояву в активності випробуваного. Дослідження, проведене за допомогою лабораторного методу, здійснюється в спеціально обладнаній апаратурою сигнальної стимуляції і реєстраційної лабораторії.

Польовий експериментальний метод, в якому використовують більш портативну апаратуру і скорочені цикли експериментальних процедур. В даний час польові експерименти широко практикуються в психофізіології праці, авіаційної та космічної психології, особливо в психології спорту та військової психології.

Природний і психолого-педагогічний експерименти досить ґрунтовно розроблені в вітчизняній психології і детально описані в психолого-педагогічних дослідженнях.

Природний експеримент був розроблений і запропонований для вивчення психіки дитини відомим психологом О.Ф. Лазурским в 1910 р. (рис. 7).

Значний внесок в його розробки внесли М.Я. Басов і В.О. Артемов. Природний експеримент поєднав в собі

Рис. 7. О.Ф. Лазурський
(1874 – 1917 р.)

позитивні риси методу об'єктивного спостереження (природність) і методу лабораторного експерименту. Він проводиться в умовах близьких до звичайної діяльності піддослідного, який не знає, що він є об'єктом дослідження.

Це дозволяє уникнути негативного впливу емоційної напруги і навмисної відповідної реакції.

Зближуючи експериментальні дослідження з життям, природний експеримент дозволяє вивчати психічні процеси і властивості особистості в природних умовах трудової, навчальної або ігрової діяльності.

Одним з варіантів природного експерименту є *формуючий експеримент*, який широко застосовується в віковій та педагогічній психології. Метод використовується для дослідження змін психіки дитини в процесі активної дії дослідника на піддослідного. Формуючий експеримент дозволяє через створення спеціальних ситуацій розкривати закономірності, механізми, динаміку, тощо. Саме тому метод формуючого експерименту широко використовується у вітчизняній психології при вивченні умов, принципів, шляхів формування особистості дитини, забезпечуючи з'єднання психологічних досліджень з педагогічним пошуком і проектуванням найбільш ефективних форм навчально-виховного процесу.

До природних експериментів відносять також *психолого-педагогічний експеримент* (експериментальне навчання), при якому вивчення школяра ведеться безпосередньо в процесі його навчання і виховання, з метою активного формування психічних особливостей, що підлягають вивченню. Однак основна мета психолого-педагогічного експерименту - визначення ефективності використовуваних в навчанні педагогічних прийомів і виховних методів.

До другої підгрупи *емпіричних методів* (допоміжних методів) відносяться: тести і психодіагностичні методи, методи опитування (анкети, інтерв'ю, бесіда), прийоми аналізу процесів і продуктів діяльності (хронометрії, циклографію, професіографічний опис, оцінку виробів і виконаних робіт тощо), які називаються *праксиметричними методами*; моделювання (математичне, кібернетичне), біографічні методи.

Тести як методи дослідження дозволяють визначати індивідуальні особливості конкретної людини в співвідношенні з конвенційною нормою, визначаючи її місце розташування, статус за вибіркою. Тести вирішують різні завдання та поділяються на дві великі групи:

- *стандартизовані тести*: інтелектуальні тести, які мають на меті пряме визначення розумової обдарованості, а також виявлення рівня і структури інтелекту (вербального, невербального, загального), тести успішності (шкала оцінок знань), широко поширених в процесі навчання, тести професійної придатності або професійної працездатності

- *нестандартизовані (проектні) тести* використовуються з метою визначення властивостей особистості, її характерологічних рис, мотивів діяльності тощо.

Методи опитування дозволяють вирішувати інші дослідницькі проблеми. У соціальній психології бесіда виступає як самостійний *метод інтерв'ю*, має свою спеціальну техніку збору: інформацію, принципи, градування відповідей і шкалу оцінок. На підставі інтерв'ю, так само як анкет різних типів і запитальників, розпізнається стан громадської думки, суспільних настроїв, соціальних очікувань, рольової поведінки.

До праксиметричних методів належать хронометраж робочих або спортивних рухів, запис циклографія актів поведінки, або трудових дій, професіографічний опис цілісного виробничого комплексу, аналіз продуктів діяльності.

Моделювання - новий метод, вірніше це нові методи теоретичного дослідження, необхідні як для пізнання психічних явищ, так і для відтворення в технічних пристроях параметрів, найбільш близьких до цих явищ, їх інформаційної функції і саморегуляції. Технічне моделювання, математичне моделювання, кібернетичне моделювання тощо. Даний метод дозволяє аналізувати особливості досліджуваного явища, через дослідження його моделі, що відображає його суттєві ознаки.

Біографічний метод - збір і аналіз даних про життєвий шлях людини як особистості і суб'єкта діяльності ще слабо розроблений в психології. Однак порівняльне вивчення біографій для цілей

визначення оптимальних періодів творчості і фаз становлення таланту може виявитися вельми корисним для розробки методики біографічних досліджень. Даний метод був запропонований З. Фрейдом.

III група - методи та прийоми обробки даних. До цих методів належать кількісний (математико-статистичний) аналіз, з одного боку, якісний - з іншого (зокрема диференціація матеріалу за типами, групами, варіантами і опис випадків, які найбільш повно виражають типи і варіанти, та ті, що є винятками або порушеннями загальних правил).

До кількісних методів належать: аналізи дисперсійний, кореляційний, факторний, дискримінантний, які застосовуються з метою психологічного виміру.

Якісний аналіз полягає в диференціації оброблюваного матеріалу за типами, видами, варіантами, в загальному кількісно-опрацьованому матеріалу, який необхідний для підготовки узагальнюючої фази дослідження. Одним з таких способів аналізу є психологічна казуїстика - опис випадків, найбільш типових як для даної популяції або її основних рівнів, так і для винятків.

IV група - інтерпретаційні методи синтетичного характеру в психології складаються в залежності від двох основних видів взаємозв'язків психічних явищ – «вертикальних» генетичних зв'язків між фазами і рівнями розвитку і структурних «горизонтальних» зв'язків між усіма вивченими характеристиками особистості, і тому становлять різні варіанти генетичного і структурного методів.

Взаємозв'язок між частинами і цілим, окремим параметрам розвитку і організмом в певний момент його життя визначається структурними методами (психографією, типологічною класифікацією, психологічним профілем).

Генетичний метод інтерпретує весь матеріал дослідження в характеристиках розвитку, виділяючи фази, стадії, критичні моменти процесу становлення психічних функцій, утворень або властивостей особистості. *Структурний метод* інтерпретує весь оброблений матеріал дослідження в характеристиках систем і типів зв'язків між ними.

У сучасній психології, починаючи з середини 70-х років, розвивається ще один принцип інтерпретації отриманих в

психологічних дослідженнях результатів - *системний підхід*. З позицій цього підходу, психічні явища трактуються як цілісні системи, що мають внутрішню структуру, ієрархію, істотні ознаки - системоутворюючий фактор, здатність до самоорганізації, саморегуляції тощо.

1.4. Природничі основи психології

1. *Будова нервової системи та головного мозку людини*
2. *Рефлекс. Види рефлексів*
3. *Закони функціонування мозку*
4. *Анатомо-фізіологічне представництво психічних процесів у головному мозку*

1. *Будова нервової системи та головного мозку людини.*

Психіка – властивість головного мозку, а психічна діяльність здійснюється за допомогою спеціальних фізіологічних механізмів. Об'єднуючись в структури, вони забезпечують сприйняття та переробку інформації, прийняття рішень та їх виконання, орієнтацію організму у середовищі, його поведінку. Тому знання анатомо-фізіологічних особливостей нервової системи людини необхідне для розуміння матеріальної основи психіки.

Функціонування організму як єдиного цілісного утворення забезпечується *нервовою системою* - сукупністю нервових утворень, яка поділяється на:

- *центральну,*
- *периферичну;*
- *вегетативну.*

До *центральної нервової системи* належать головний і спинний мозок. Головний мозок зображено на рис. 8. Від них по всьому тілу

Рис. 8. Головний мозок людини

розходяться нервові волокна - *периферична нервова система*. Вона з'єднує мозок з органами чуттів і виконавчими органами - м'язами. *Вегетативна нервова система* обслуговує внутрішні органи і залози.

Всі живі організми мають здатність реагувати на фізичні і хімічні зміни в навколишньому середовищі. *Подразники* – це стимули навколишнього середовища, які безпосередньо впливають на організм та викликають відповідні реакції.

Подразники середовища (світло, звук, запах, дотик тощо) перетворюються органами чуттів, спеціальними чутливими клітинами-рецепторами в нервові імпульси - серію електричних і хімічних змін у нервовому волокні. Нервові імпульси по *центробіжних (аферентних)* нервових волокнах передаються в спинний і головний мозок. Тут виробляються відповідні командні імпульси, які передаються по *відцентрових (еферентних)* нервових волокнах до виконавчих органів (м'язів, залоз).

Нервова система забезпечує інтеграцію зовнішнього впливу з відповідною реакцією організму.

Структурною одиницею нервової системи є нервова клітина - *нейрон*. Він складається з п'яти частин: тіла клітини, ядра, розгалужених відростків - дендритів (по них нервові імпульси йдуть до тіла клітини) і одного довгого відростка - аксона (по ньому нервовий імпульс переходить від тіла клітини до інших клітин або ефекторів - м'язів або залоз). Аксон має безліч відростків. Будова нейрону зображена на рис. 9.

Аксоны з'єднані з дендритами сусідніх нейронів особливими утвореннями - *синапсами*, які відіграють істотну роль у фільтрації нервових імпульсів: вони пропускають одні імпульси і затримують інші.

Центральні нейрони здійснюють інформаційні зв'язки між *чутливими і руховими* нейронами. Вони утворюють основну масу людського мозку.

Різні нейрони кори мають специфічну функцію. Одна група нейронів виконує функцію аналізу (дроблення, розчленовування нервового імпульсу), інша - здійснює синтез, об'єднує імпульси, що йдуть від різних органів почуттів і відділів мозку (асоціативні

нейрони). Існує система нейронів, що утримує сліди від колишніх впливів.

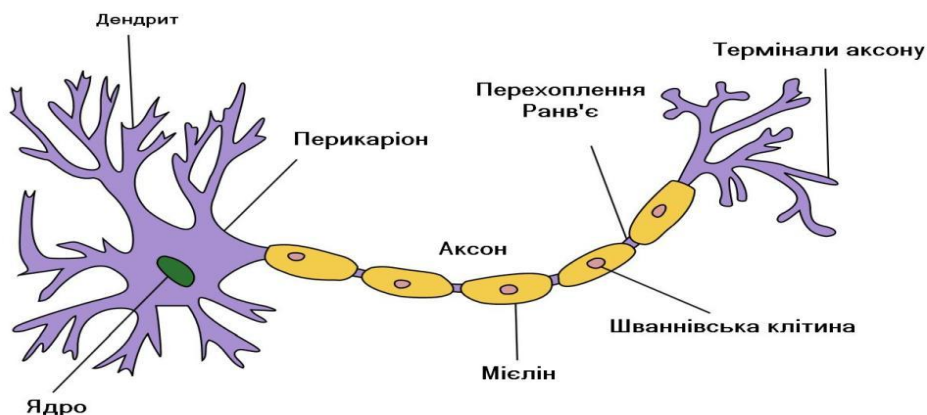

Рис. 9. Будова нейрону

Інформація в нервовій системі кодується у вигляді *біоелектрохімічних імпульсів*. Поступаючи від рецепторів або інших нейронів, ці імпульси проходять через тіло нейрона і, потрапляючи на синаптичну бляшку аксона, відкривають проходи через синаптичну щілину (пріміжок між аксоном одного нейрона і дендритів іншого) для нейрогормонів (нейромедіаторів). В залежності від відповідності порушених нейрогормонів одного нейрона нейрогормонів іншого біоелектричний потенціал переходить, або не переходить, від аксона на дендрит іншої клітки. Таким чином, нейрогормони дозволяють порушувати постсинаптичний нейрон або блокують передачу імпульсу, зменшуючи збудливість постсинаптичного нейрона. Закодована в нервовому імпульсі інформація вибірково направляється в певні нервові ансамблі - *функціональні системи*.

Сигнали зовнішнього середовища аналізуються і синтезуються в численних *нейронних мережах*. У корі мозку є пов'язані між собою *сенсорні (чутливі) та ефекторні (рухові) зони*. Мозок людини - грандіозна система взаємопов'язаних нейронів, матеріальний субстрат психіки: приймач, перетворювач і передавач закодованої інформації.

Будова мозку. Найпростіші автоматизовані реакції, пов'язані з самозбереженням, регулюються *спинним мозком*, що знаходяться в хребетному стовпі (рис. 10).

Спинний мозок переходить у *довгастий мозок* головного мозку, що регулює різні процеси життєзабезпечення в організмі - дихання тощо.

Наступне утворення - *середній мозок*, через який проходять всі нервові шляхи від органів чуття до великих півкуль.

Середній мозок регулює роботу органів чуття. Прояв вроджених орієнтовних рефлексів - результат діяльності середнього мозку. У середньому мозку знаходиться сітчасте утворення - *ретикюлярна формація*. Імпульси від органів чуття ніби заряджають її, і вона надає активізуючого (тонізуючого) впливу на всю кору головного мозку.

Над середнім мозком розташований *проміжний мозок*. Він включає в себе *таламус*, *гіпоталамус*, *лімбічну систему* і контролює складні природжені реакції: живлення, захист, розмноження.

Підкіркові утворення, регулюючи природжену безумовно-рефлекторну діяльність, є областю тих процесів, які суб'єктивно відчуються у вигляді емоцій (вони, за висловом І. Павлова, є «джерелом сили для коркових клітин»).

У мозку людини є всі ті структури, які виникли на різних етапах еволюції живих організмів. Вони містять «досвід», накопичений у процесі всього еволюційного розвитку. Це свідчить про спільне походження людини і тварин.

Особливо розвинена у людини *кора великих півкуль* - орган вищих психічних функцій.

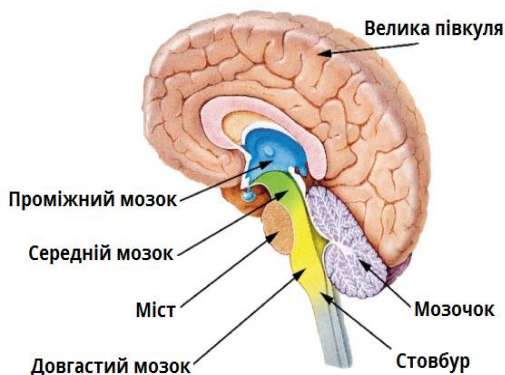

Рис. 10. Будова мозку людини

Загальна площа кори мозку в середньому дорівнює 0,25 м². Її товщина - 3-4 мм. Кора складається з 6 шарів. Нервові клітини кожного шару мають специфічну будову і виконують різні функції.

У головному мозку виділяються два основних блоки:

1) *блок прийому, переробки та зберігання інформації* - відділи мозку, які здійснюють обробку інформації, що надходить від різних рецепторів - зорових, слухових, шкіряних, рухових тощо; всі коркові зони цього блоку функціонують в ієрархічній взаємозв'язку - *первинні зони* здійснюють роздроблення, первинний аналіз сенсорної інформації, *вторинні зони* виконують функцію синтезу - об'єднання, інтегрування інформації, що надходить однієї і тієї ж модальності; *третинні зони* - об'єднання інформації, що надходить від окремих аналізаторів;

2) *блок програмування, регуляції і контролю діяльності* - передні відділи мозку.

Існують також відмінності у функціях правого і лівого півкуль (*функціональна асиметрія мозку*). Функцією лівої півкулі є оперування вербально-знаковою інформацією (логічні операції, читання, рахунок). Функція правої півкулі - оперування наочними образами, розпізнавання об'єктів, образне мислення. Обидві півкулі функціонують взаємопов'язано.

2. Рефлекс. Види рефлексів.

Вища нервова діяльність людини забезпечує єдність організму та умов життя. Важливою її властивістю є *пластичність*. Вона вдосконалюється тренуванням при виконанні фізичної праці та розумової діяльності.

Основною формою діяльності нервової системи є рефлекс.

Рефлекс – це причино зумовлена реакція – відповідь організму на дію подразників зовнішнього чи внутрішнього середовища, яка здійснюється за участю ЦНС.

У нервовій тканині нервові клітини контактують між собою, утворюючи ланцюжки нейронів. Ланцюжок нейронів, з'єднаних між собою синапсами, що забезпечують проведення нервового імпульсу від рецептора чутливого нейрона до ефektorного закінчення в робочому органі – це *рефлекторна дуга* – це шлях, по якому проходить нервовий імпульс від рецептора до ефektorа. На рис. 11. зображена схема будови рефлекторної дуги.

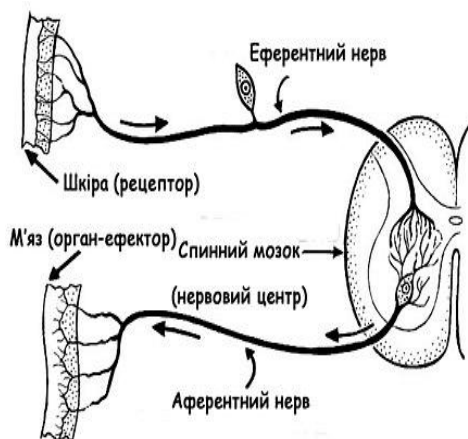

Рис. 11. Схема будови рефлекторної дуги

Для того, щоб збудження, яке виникло у рецепторі внаслідок дії подразника пройшло усі ланки рефлекторної дуги і відбулась рефлекторна реакція, потрібен певний час.

Час від моменту нанесення подразнення до моменту появи реакції-відповіді називається *часом рефлексу*.

Час рефлексу залежить від сили подразнення і збудливості ЦНС. Чим більша сила подразнення, тим менший час рефлексу. При зниженні збудливості, викликаному, наприклад, втомою, час рефлексу збільшується.

Кожний рефлекс можна викликати лише з певної ділянки – рецептивного поля. *Рецептивне поле* – це сукупність рецепторів, подразнення яких викликає рефлекс. Наприклад, рефлекс смоктання виникає при подразненні губ дитини, рефлекс звуження зіниці – при освітленні сітківки, колінний рефлекс – при легкому ударі по сухожиллю нижче коліна.

У рефлекторній дузі розрізняють 5 ланок:

1) *рецептор* – сприймає подразнення і трансформує енергію подразнення в нервовий імпульс; 2) *доцентровий шлях* – чутливе волокно, по якому нервовий імпульс передається до нервових центрів

ЦНС; 3) *нервовий центр*, де відбувається переключення збудження з чутливих нейронів на рухові; 4) *відцентровий шлях* – рухове нерве волокно, по якому нервовий імпульс передається до ефектора; 5) *ефектор* – передає нервовий імпульс клітинам робочого органа (м'язу, залозі, іншим структурам).

Рефлекторні дуги можуть бути *простими і складними*. Найпростіша рефлекторна дуга складається з двох нейронів: рецепторного (аферентного) і ефекторного (еферентного). Нервовий імпульс, який зароджується на кінці аферентного нейрона, проходить по цьому нейрону і через синапс передається на еферентний нейрон, а по його аксону досягає ефектора в робочому органі. Особливістю двохнейронної дуги є те, що рецептор і ефектор можуть знаходитися в одному і тому ж органі.

Складна рефлекторна дуга включає аферентний і еферентний нейрони та один або кілька вставних нейронів. Нервове збудження по рефлекторній дузі передається лише в одному напрямку, що зумовлено наявністю синапсів.

СХЕМА РЕФЛЕКТОРНОГО КІЛЬЦЯ

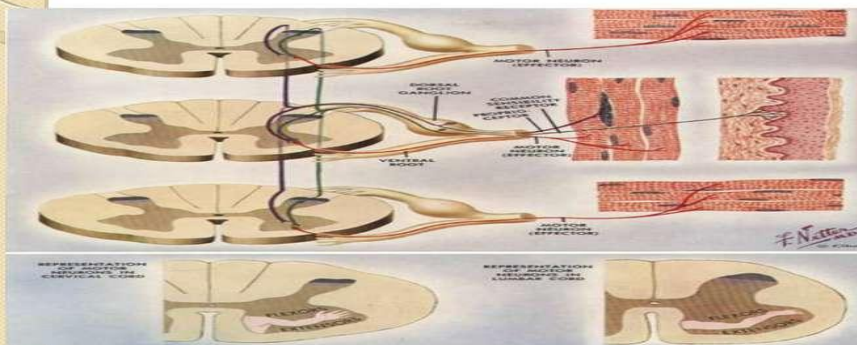

Рис. 12. Схема рефлекторного кільця

Рефлекторний акт не закінчується відповідною реакцією організму на подразнення. Живий організм, як будь-яка саморегулююча система, працює за *принципом зворотного зв'язку* (рис. 12).

Під час рефлекторної реакції (скорочення м'яза чи виділення секрету) збуджуються рецептори в робочому органі (м'язі або залозі), і від них до ЦНС по аферентних шляхах поступає інформація про досягнутий результат (про правильність чи помилковість виконаної дії). Кожний орган повідомляє про свій стан в нервові центри, які вносять правки в рефлекторний акт, який здійснюється. Аферентні імпульси, які здійснюють зворотній зв'язок, або посилюють і уточнюють реакцію, якщо вона не досягла цілі, або припиняють її.

Існування двохсторонньої сигналізації по замкнутим кільцевим рефлекторним ланцюгам дозволяє проводити постійні неперервні корекції реакцій організму на будь-які зміни навколишнього і внутрішнього середовища. Таким чином, рефлекс здійснюється не просто по рефлекторній дузі, а по *рефлекторному кільцю* (П.К. Анохін) *рис. 13*. А отже, в основі діяльності нервової системи лежить замкнуте рефлекторне кільце.

Для здійснення рефлексу необхідна цілісність всіх ланок рефлекторної дуги. Порушення хоча б одної з них веде до припинення рефлексу.

Розрізняють різні *види рефлексів*.

1. *За біологічним значенням*: харчові, оборонні, орієнтувальні (ознайомлення з умовами середовища), статеві.

2. *Залежно від виду рецепторів, що подразнюються*: екстерорецепторні- виникають при сприйманні подразнення із зовнішнього середовища (світлові, звукові, смакові, тактильні тощо); інтерорецепторні – виникають при сприйманні подразнення із внутрішнього середовища (механо-, термо-, осмо-,

*Рис. 13. П.К. Анохін
(1898 – 1974 р.)*

хеморецепторами), пропріорецептивні - виникають при подразненні рецепторів м'язів, зв'язок, сухожилів.

3. *За характером реакції-відповіді*: рухові, секреторні, судинні.

4. *За походженням*: безумовні (вроджені), умовні (набуті).

- *безумовні* – природжені, такі не усвідомлюються людиною;
- *умовні* – такі, що формуються за життя при виконанні певних умов.

Умовні рефлекси - індивідуально, набуті рефлекторні реакції, які виробляються на базі безумовних рефлексів. Їх *ознаки*: набуваються протягом усього життя організму; неоднакові у представників одного виду; не мають готових рефлекторних дуг; вони формуються при певних умовах; в їх здійсненні основна роль належить корі великого мозку; мінливі, легко виникають і легко зникають залежно від умов, в яких знаходиться організм.

Умови утворення умовних рефлексів:

1. Одночасна дія двох подразників: індиферентного для даного виду діяльності, який в подальшому стає умовним сигналом, і безумовного подразника, який викликає певний безумовний рефлекс.

2. Дія умовного подразника завжди випереджує дію безумовного (на 1 – 5с.).

3. Підкріплення умовного подразника безумовним повинно бути кількаразовим.

4. Безумовний подразник повинен бути біологічно сильним, а умовний володіти помірною оптимальною силою.

5. Умовні рефлекси швидше і легше формуються при відсутності сторонніх подразників.

Умовні рефлекси можна виробляти не лише на основі безумовних, але і на основі раніше набутих умовних рефлексів, які стали достатньо міцними. Це умовні рефлекси вищого порядку.

Умовні рефлекси бувають: *природні* - рефлекторні реакції, які виробляються на зміни навколишнього середовища, і завжди супроводять появу безумовного, наприклад, запах, вигляд їжі є природними сигналами самої їжі; *штучні* - умовні рефлекси, що виробляються на подразнення, які не мають до безумовної

рефлекторної реакції природного відношення, наприклад, слиновиділення на дзвоник або на час.

Анатомо-фізіологічний механізм рефлекторної діяльності забезпечує: прийом зовнішніх впливів; перетворення їх у нервові імпульси; декодування й переробку прийнятої інформації; прийом і передання в мозок інформації про наслідки виконаного акту (зворотний зв'язок); корекцію наступних дій з урахуванням інформації зворотного зв'язку.

Біологічне значення рефлексів полягає в тому, що вони контролюють, регулюють, координують функції внутрішніх органів і систем організму, забезпечують тонке, точне і досконале пристосування організму до навколишнього середовища.

3. Закони функціонування мозку.

Діяльність кори головного мозку підпорядкована ряду принципів і законів. Основні з них вперше встановлено І.П. Павловим. В даний час деякі положення павловського вчення уточнені і розвинені, а окремі з них переглянуті.

Аналітично-синтетична діяльність кори головного мозку здійснюється взаємодією двох нервових процесів - *збудження і гальмування* і підпорядкована наступним законам.

1. *Закон утворення тимчасового нервового зв'язку*: при багаторазовому підкріпленні нейтрального подразника безумовним (життєво значущим) подразником у відносинах корковими центрами цих впливів утворюється тимчасовий нервовий зв'язок.

2. *Закон згасання тимчасової нервового зв'язку*: при багаторазовому непідкріпленні умовного подразника безумовним тимчасова нервовий зв'язок між ними згасає.

3. *Закон іррадіації збудження*: дуже сильні (як і дуже слабкі) подразники при тривалому впливі на організм викликають іррадіацію - поширення збудження по значній частині кори великих півкуль. Іррадіація збудження викликає значне підвищення тонусу кори мозку. У результаті навіть незначні подразники викликають загострену реакцію; нормальний перебіг мислення змінюється «стрибком думок».

4. *Закон взаємної індукції нервових процесів*: на периферії збудження одного процесу завжди виникає процес із зворотним

знаком. Якщо в одній ділянці кори сконцентрований процес збудження, то навколо нього індуктивно виникає процес гальмування. Чим інтенсивніше осередок збудження, тим інтенсивніше і більш широко поширений навколо нього процес гальмування.

Тільки оптимальне співвідношення процесів збудження і гальмування забезпечує поведінку, адекватну (відповідну) навколишньому середовищу. Порушення балансу між цими процесами, перевага одного з них викликає значні порушення в психічній регуляції поведінки.

5. *Закон системності в роботі кори головного мозку (динамічний стереотип)*. Реакція організму на той чи інший подразник залежить від сформованої в корі системи зв'язків (зовнішне опосередковано внутрішнім). Досліди показали, що якщо виробити ряд рефлексів на різні подразники, які повторюються в певній послідовності, то з часом організм відтворює всю систему відповідних реакцій при дії лише одного початкового подразника. Закріплену певну послідовність реакцій Павлов називав *динамічним стереотипом*. Динамічний стереотип являє собою фізіологічну основу багатьох явищ - навичок, звичок, набутих потреб тощо.

Динамічний стереотип виражає особливий принцип роботи мозку - *системність*. Цей принцип полягає в тому, що на складні комплексні дії середовища мозок реагує не як на ряд окремих ізольованих подразників, а як на цілісну систему, в якій окремі подразники знаходяться в певних взаєминах.

Сучасна наука про мозок - *нейрофізіологія* - базується на концепції функціонального об'єднання механізмів мозку для здійснення різних поведінкових актів *Функціональною системою* П.К. Анохін назвав єдність центральних і периферичних нейрофізіологічних механізмів, які в сукупності забезпечують результативність того чи іншого поведінкового акту.

Початковою стадією формування будь-якого поведінкового акту, за П.К. Анохіним, є *аферентний синтез*. У процесі аферентного синтезу з численних утворень мозку витягується все те, що було пов'язано в минулому, з задоволенням потреб, тобто вирішується питання: який корисний результат повинен бути отриманий в даній ситуації, при даній комбінації вихідних збуджень. У результаті

аферентного синтезу приймається рішення - вибирається один з численних можливих варіантів дії, який найбільше відповідає вимогам даної ситуації.

Нейрофізіологічний механізм прийняття рішення базується на здатності мозку прогнозувати параметри майбутнього результату дії. Цей механізм П.К. Анохін назвав *акцептором результатів дії*. Акцептор результатів дії представляє собою механізм передбачення результатів майбутнього дії на основі узагальнення раніше отриманих результатів від аналогічних дій. Передбачення результатів дії по суті збігається з формуванням мети дії.

Механізм регулярного отримання інформації про результати здійснюваної дії названий П.К. Анохіним *зворотною аферентацією*.

Будь-яка діяльність завжди закінчується порівнянням зробленого з задуманим. Де відбувається це порівняння? Що в мозку є «адресатом», що одержує інформацію про результати дії і порівнює її з поставленою метою? У відповідях на ці питання лежить розгадка багатьох явищ у поведінці тварин і людини. Мозок здатний в одну мить відобразити ланцюг подій, які ще тільки повинні відбутися. Це явище називається *випереджаючим відображенням дійсності*.

4. Анатомо-фізіологічне представництво психічних процесів у головному мозку.

Кожен психічний процес, стан або властивість людини певним чином пов'язані з роботою всієї центральної нервової системи. Хоча проблема *локалізаціонізму - антилокалізаціонізму* до цього часу не вирішена і нам відомо не так уже й багато про характер зв'язків, що існують між психічними явищами до роботою окремих ділянок і структур мозку.

Відчуття виникають в результаті переробки ЦНС впливів на різні органи чуття різних видів енергії. На численні рецептори щомиті впливає маса різноманітних стимулів, причому лише незначна частина з них викликає реакції в рецепторах. Потрапляючи на спеціалізовані рецептори, вони порушують їх; рецептори перетворюють енергію стимулів, що впливають, в нервові імпульси, які в закодованому вигляді несуть в собі інформацію про життєво важливих параметри стимулу. Далі ці імпульси потрапляють в ЦНС і на різних її рівнях -

спинного, проміжного, середнього і переднього мозку - багаторазово переробляються.

В кору надходить вже перероблена, відфільтрована і відсіяна інформація, де, досягаючи *проекційних зон кори*, породжує відчуття відповідної модальності. За допомогою асоціативних волокон, окремі частини кори зв'язують між собою інформацію, що спочатку представлена на рівні окремих відчуттів, потім інтегрується в образи. Образ, що складається в результаті *сприйняття* як психофізіологічного процесу, передбачає узгоджену, координовану діяльність відразу декількох аналізаторів. Залежно від того, який з них працює активніше, переробляє більше інформації, отримує найбільш істотні ознаки про властивості сприйманого предмета, розрізняють і види сприйняття. Відповідно виділяють зорове, слухове, дотикове сприйняття, при яких домінує один з наступних аналізаторів: зоровий, слуховий, тактильний (шкіряний), м'язовий.

Первинні проекційні зони: зорова – потилична зона; слухова – верхня скронева доля; шкірна чутливість – сенсорний відділ маківки; рухи – центральна звивина тощо. Лобні долі відповідають за свідомість, мислення, вольову регуляцію і мовлення.

Розглянемо тепер фізіологічні механізми *уваги*. Як загальний стан зосередженості вона пов'язана з підвищенням збудливості кори в цілому або її окремих ділянок. Це в свою чергу співвідноситься з активністю окремих частин ретикулярної формації.

О.О. Ухтомський вважав, що фізіологічною основою уваги є *домінантний осередок збудження*, що посилюється під впливом сторонніх подразників і викликає гальмування сусідніх областей (рис. 14).

В останні кілька десятиліть у зв'язку з розвитком генетики та молекулярної фізіології, а також кібернетики привернули до себе увагу дослідження

Рис. 14. О.О. Ухтомський (1875 – 1942 р.)

біологічних основ й фізіологічних механізмів *пам'яті*. Було досліджено, що сліди пам'яті виявляються у змінах, які в процесі навчання відбуваються в нервових клітинах окремих внутрішніх структур головного мозку. Це відображається, зокрема, у підвищенні пластичності нейронів гіпокампу, ретикулярної формації та рухової кори в процесі навчання.

Втрати пам'яті найчастіше можна спостерігати при ураженнях лобових і скроневих доль мозку, поясної звивини, а також ряду підкоркових структур: мамілярних тіл, передніх відділів таламуса н гіпоталамуса, амігдолярного комплексу і особливо гіпокампу. Важлива в процесах пам'яті, ймовірно, і роль ретикулярної формації, та пов'язаних з нею структур мозку, що активізуються.

1.5. Зародження та еволюція психіки

1. *Психіка, її основні функції*
2. *Етапи розвитку психіки у філогенезі за теорією О.М. Леонт'єва та Курта Фабрі*
3. *Розвиток психіки людини*
4. *Порівняння психіки людини та тварини*

1. *Психіка, її основні функції.*

У вітчизняній психології психіка, свідомість розглядається як процес віддзеркалення навколишньої дійсності. Це уявлення засноване на основних положеннях матеріалістичної течії, та стало методологічною основою у вивченні психіки в вітчизняній психології.

Психіка — це суб'єктивний відбиток об'єктивної дійсності в ідеальних образах, на основі яких регулюється взаємодія людини з зовнішнім середовищем. Це функція головного мозку, його здатність відображати об'єктивну дійсність. К.К. Платонов в своїх працях намагається побудувати категоріальний апарат вітчизняної психології через категорію віддзеркалення.

Психічне віддзеркалення характеризується низкою особливостей:

- воно дає можливість правильно відобразити навколишню дійсність;
- сам психічний образ формується в процесі активної діяльності людини;
- психічне віддзеркалення заглиблюється і удосконалюється;
- забезпечує доцільність поведінки і діяльності;
- заломлюється через індивідуальність людини;
- носить випереджаючий характер.

Функції психіки: віддзеркалення навколишнього світу і регуляція поведінки і діяльності живої істоти в цілях забезпечення її виживання.

«Єдність психіки як системи виражається в загальній її функції: будучи суб'єктивним віддзеркаленням об'єктивної дійсності, вона виконує функцію регуляції поведінки». Тісний взаємозв'язок вказаних функцій забезпечує цілісність психіки в нормі, єдність всіх психічних проявів, інтеграцію всього внутрішнього психічного життя.

2. *Етапи розвитку психіки у філогенезі за теорією О.М. Леонт'єва та Курта Фабрі.*

Згідно матеріалістичному розумінню психічні явища виникли в результаті тривалої біологічної еволюції живої матерії в свідомості, психіка людини є вищим підсумком розвитку, досягнутим нею. Є дані, що свідчать про те, що вже простим живим істотам, — одноклітинним — властиві близькі до психіки явища, а саме: здібність до реагування на зміни внутрішніх станів і зовнішню активність на біологічно значущі подразники, а також пам'ять і здібність до елементарного навчання через пластичні, пристосувні зміни поведінки.

В уявленнях матеріалістів, психічні явища виникли набагато пізніше за те, як на Землі з'явилося життя. Спочатку жива речовина володіла лише біологічними властивостями, такими як *дратівливість*, для самозбереження, що виявлялося через механізми обміну речовин з навколишнім середовищем, власного зростання і розмноження. Пізніше, вже на рівні більш за складно організованих живих істот, до них додалися *чутливість і готовність до навчання*.

Перші ознаки життя на Землі з'явилися 2—3 мільярди років назад, спочатку у вигляді поступових хімічних, органічних сполук, що ускладнюються, а потім і простих живих клітин. Вони поклали початок біологічній еволюції, пов'язаної з властивою живому здібністю до розвитку, розмноженню, відтворенню і передачі придбаних, генетично закріплених властивостей по спадку.

Пізніше в процесі еволюційного самоудосконалення живих істот в їх організмах виділився спеціальний орган, що узяв на себе функцію управління розвитком, поведінкою і відтворенням. Це — *нервова система*. У міру її ускладнення і вдосконалення (відособлення від інших тканин і органів, виділення і диференціація гангліозних структур, оформлення головного і спинного мозку, поява і розвиток кори головного мозку, ускладнення зв'язків між ЦНС і іншими органами тіла, розвиток форм поведінки (діяльності) і нашарування рівнів психічної регуляції життєдіяльності: відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, мислення, свідомість, рефлексія.

Поліпшення структури і функцій нервової системи стало основним джерелом розвитку психіки. Механізм даного процесу той же самий, за допомогою якого описується і представляється еволюція живих істот: придбання організмом нових властивостей і органів в результаті змін, що відбуваються в генотипі; пристосування до середовища і виживання тих істот, чиї властивості і органи виявилися найбільш корисними з погляду життєзабезпечення, виживання і адаптації.

Можна сказати, що першопричиною вдосконалення психіки з'явилася сама дійсність: вона зажадала, щоб у живих істот з'явилися складна нервова система і вищі рівні психічного віддзеркалення. Така загальна точка зору на походження і розвиток психіки, що розділяється матеріалістами.

Становлення нижчих форм поведінки і психіки. Прості істоти, що нині живуть, — володарі елементарних форм психічного віддзеркалення — це не ті, з яких, ймовірно, починалася еволюція психічного. Адже разом з людиною і іншим живим миром вони пройшли мільйони років еволюції, і навряд чи можна розраховувати на те, що за такий колосальний час вони не змінилися.

Одна з гіпотез, що стосується стадій і рівнів розвитку психічного віддзеркалення, починаючи від простих тварин і кінчаючи людиною, запропонував О.М. Леонтьєв в книзі «Проблеми розвитку психіки». Пізніше вона була допрацьована і уточнена Куртом Фабри на основі новітніх зоопсихологічних даних, тому тепер її правильніше називати *концепцією Леонтьєва—Фабрі*.

Вся історія розвитку психіки і поведінки тварин, згідно цієї концепції, ділиться на ряд стадій і рівнів. Виділяється дві стадії: елементарної *сенсорної* психіки і *перцептивної психіки*. Перша включає два рівні: нижчий і вищий, а друга — три рівні: нижчий, вищий і найвищий(рис. 15).

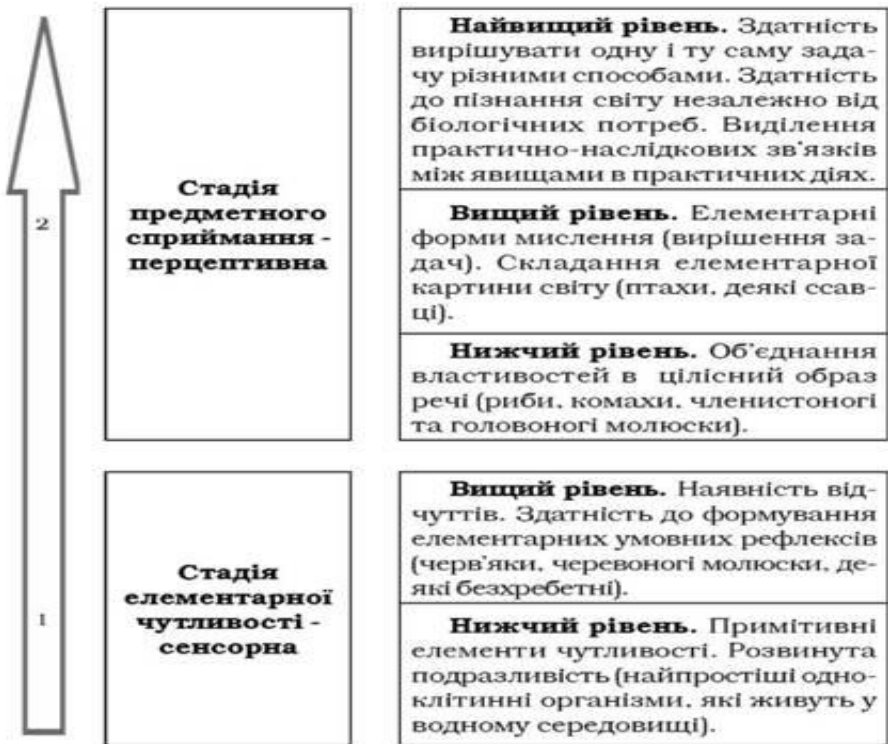

Рис. 15. Стадії розвитку психіки тварин

Кожна із стадій і відповідні нею рівні характеризуються певним поєднанням рухової активності і форм психічного віддзеркалення, причому в процесі еволюційного розвитку те і інше взаємодіють один з одним. Вдосконалення рухів веде до поліпшення пристосувної діяльності організму. Ця діяльність, у свою чергу, сприяє поліпшенню нервової системи, розширенню її можливостей, створює умови для розвитку нового вигляду діяльності і форм віддзеркалення. То і інше опосередковується вдосконаленням психіки.

Стадія елементарної сенсорної психіки характеризується примітивними елементами чутливості, що не виходять за межі простих відчуттів. Ця стадія пов'язана з виділенням у тварин спеціалізованого органу, що здійснює складні маніпулятивні рухи організму з предметами зовнішнього світу. Таким органом у нижчих тварин є щелепи. Вони замінюють ним руки, які є тільки у людини і деяких вищих тварин. Щелепи зберігають свою роль як орган маніпуляцій і дослідження навколишнього світу протягом тривалого періоду часу, аж до звільнення передніх кінцівок тварини для цієї мети.

Нижчий рівень стадії елементарної сенсорної психіки, на якому знаходяться прості і нижчі багатоклітинні організми, що живуть у водному середовищі, характеризується тим, що тут в достатньо розвиненому вигляді представлена *подразливість* — здатність живих організмів реагувати на біологічно значущі дії середовища підвищенням рівня своєї активності, зміною напрямку і швидкості рухів. Чутливість, як здатність реагувати на біологічно нейтральні властивості середовища і готовність до навчання методом умовних рефлексів, ще відсутня.

Рухова активність тварин ще не має пошукового, цілеспрямованого характеру.

Вищий рівень стадії елементарної сенсорної психіки, якого досягають живі істоти типу кільчастих черв'яків і брюхоногих молюсків, характеризується появою перших елементарних відчуттів і щелеп, як органу маніпулювання. Мінливість поведінки тут доповнюється появою здібності до придбання і закріплення життєвого досвіду через умовнорефлекторні зв'язки. На цьому рівні вже існує чутливість. Рухова активність удосконалюється і набуває характеру

цілеспрямованого пошуку біологічно корисних і уникнення біологічно шкідливих дій.

Види пристосовної поведінки, що набувають в результаті мутацій і передаються з покоління в покоління завдяки природному відбору, оформляються як *інстинкти* — спадково закріплені, структурно і функціональні досить жорсткі системи доцільно влаштованих органічних і поведінкових реакцій.

Якісний стрибок в розвитку психіки і поведінки тварин відбувається на наступній, *перцептивній стадії*. Відчуття тут об'єднуються в образи, а зовнішнє середовище починає сприйматися у вигляді речових оформлених, розчленованих на деталі в сприйнятті, але образно цілісних предметів, а не окремих відчуттів. У поведінці тварин з очевидністю виступає тенденція орієнтуватися на предмети навколишнього світу і відношення між ними. Разом з інстинктами виникають і гнучкіші форми пристосовної поведінки у вигляді складних, мінливих рухових навиків.

Вельми розвиненою виявляється рухова активність, що включає рухи, пов'язані із зміною напрямку і швидкості. Діяльності тварин набуває гнучкіший, цілеспрямований характер. Все це відбувається вже на *нижчому рівні перцептивної психіки*, на якому, по припущенню, знаходяться риби, інші нижчі хребетні, деякі види безхребетних і комахи.

Вищий рівень перцептивної психіки включає вищих хребетних: птахів і деяких ссавців. У них вже можна виявити елементарні форми мислення, яке проявляється в здібності до рішення задач в практичному, наочно-дієвому плані. Тут ми виявляємо готовність до навчання, до засвоєння способів вирішення задач, їх запам'ятовування і перенесення в нові умови.

Найвищого рівня розвитку перцептивної психіки досягають мавпи. Їх сприйняття зовнішнього світу носить, мабуть, вже образний характер, а навчання відбувається через механізми наслідування і перенесення. У такій психіці особливо виділяється здібність до практичного вирішення широкого класу завдань, вимагаючого дослідження і маніпулювання з предметами. У діяльності тварин виділяється особлива фаза орієнтування, або підготовча. Вона полягає у вивченні ситуації перш, ніж приступити до практичних дій.

Спостерігається певна гнучкість в способах рішення, широке перенесення одного разу знайдених рішень в нові умови і ситуації. Тварини виявляються здібними до дослідження і пізнання дійсності незалежно від наявних потреб і до виготовлення елементарних знарядь. Замість щелеп органами маніпулювання стають передні кінцівки, які ще не повністю звільнені від функції пересування в просторі (локомоція). Вельми розвиненою стає система спілкування тварин один з одним, у них з'являється своя мова.

3. Розвиток психіки людини.

Подальший розвиток психіки на рівні людини йде в основному за рахунок пам'яті, мови, мислення і свідомості завдяки ускладненню діяльності і вдосконаленню знарядь праці, виступаючих як засоби дослідження навколишнього світу, винаходу і широкому використанню знакових систем. У людини разом з нижчими рівнями організації психічних процесів, які їй дані від природи, виникають і вищі.

Прискореному психічному розвитку людей сприяли *три основні досягнення людства*: винахід знарядь праці, виробництво предметів матеріальної і духовної культури і виникнення мови і мовлення. За допомогою знарядь праці чоловік дістав можливість впливати на природу і глибше її пізнавати.

Вдосконалення знарядь і виконуваних з їх допомогою трудових операцій призвело, у свою чергу, до перетворення і поліпшення функцій руки, завдяки чому вона перетворилася з часом на найтонше і точніше зі всіх знарядь трудової діяльності. На прикладі руки вчився пізнавати дійсність очей людини, вона ж сприяла розвитку мислення і створювала основні творіння людського духу. З розширенням знань про світ зростали можливості людини, він набував здатності бути незалежним від природи і по розумінню змінювати свою власну природу (є на увазі людська поведінка і психіка).

Свідомість людини виникла і розвивалася в суспільний період її існування, і історія становлення свідомості не виходить за рамки тих декількох десятків тисяч років, які ми відносимо до історії людського суспільства. Головною умовою виникнення і розвитку людської свідомості є *спільна продуктивна опосередкована мовою діяльність*

людей. Це така діяльність, яка вимагає кооперації, спілкування і взаємодії людей один з одним. Вона припускає створення такого продукту, який всіма учасниками спільної діяльності зізнається як мета їх співпраці. Індивідуальна свідомість на зорі історії людства виникла, ймовірно (про це зараз, після десятків тисяч років, важко судити безумовно), в процесі колективної діяльності як необхідна умова її організації: адже для того, щоб разом людям займатися якою-небудь справою, кожний з них повинен ясно уявляти собі мету їх спільної роботи. Ця мета повинна бути зазначена, тобто визначена і виражена в слові.

Перш ніж стати надбанням індивідуальної свідомості, слово і пов'язаний з ним зміст повинні набути загального значення для людей, що користуються ними. Це вперше і відбувається в спільній діяльності. Набувши свого загального значення, слово потім проникає в індивідуальну свідомість і стає його надбанням у формі значень і сенсів. Отже, спочатку з'являється колективне, а потім індивідуальна свідомість, причому така послідовність розвитку характерна не тільки для філогенезу, але і для онтогенезу свідомості. Індивідуальна свідомість дитини формується на базі і за умови існування колективної свідомості шляхом його привласнення (інтеріорізації, соціалізації).

На початку свого розвитку свідомість людини є направленою на зовнішній світ. Людина усвідомлює, що знаходиться поза ним, завдяки тому, що за допомогою даних йому від природи органів чуття бачить, сприймає цей світ як відокремлений від нього і такий, що існує незалежно від нього. Пізніше з'являється здатність рефлексії, тобто усвідомлення того, що сама людина для себе може і повинна стати об'єктом пізнання. Така послідовність стадій розвитку свідомості у філо- і онтогенезі. Даний перший напрям в розвитку свідомості можна позначити як *рефлексія*.

Другий напрям пов'язаний з *розвитком мислення і поступовим з'єднанням думки із словом*. Мислення людини, розвиваючись, все більше проникає в суть речей. Паралельно з цим розвивається мова, використовувана для позначення знань, що здобуваються. Слова мови наповнюються все більш глибоким сенсом і, нарешті, коли розвиток отримують науки, перетворюються на поняття. Слово-поняття і є

одиницею свідомості, а напрям, в руслі якого воно виникає, можна позначити як понятійний.

Створювані людьми багатьох поколінь предмети матеріальної і духовної культури не пропадали безслідно, а передавалися і відтворювалися з покоління в покоління, удосконалюючись. Новому поколінню людей не було необхідності винаходити їх наново, досить було навчитися користуватися ними за допомогою інших людей, що вже уміють це робити.

Змінився механізм передачі здібностей, знань, умінь і навиків по спадку. Тепер не потрібно було міняти генетичний апарат, анатомію і фізіологію організму для того, щоб піднятися на новий ступінь психологічного і поведінкового розвитку. Достатньо було, маючи гнучкий з народження мозок, відповідний анатомо-фізіологічний апарат, навчитися по-людськи користуватися створеними попередніми поколіннями предметами матеріальної і духовної культури. У знаряддях праці, в предметах людської культури стали людьми передаватися по спадку їх здатності і засвоюватися наступними поколіннями без зміни генотипу, анатомії і фізіології організму.

Завдяки винаходу, вдосконаленню і широкому використанню знарядь, знакових систем людство дістало унікальну можливість зберігати і накопичувати досвід у вигляді різних текстів, продуктів творчої праці, передавати його з покоління в покоління за допомогою продуманої системи навчання і виховання дітей. Наступні покоління засвоювали знання, уміння і навики, вироблені попередніми, і тим самим також ставали цивілізованими людьми. Більш того, оскільки цей процес олюднення починається з перших днів життя і дає свої видимі результати досить рано (вже трирічна дитина не біологічна істота, а маленька, цілком цивілізована особистість), у індивіда зберігалася можливість внести свій, особистий внесок в скарбничку цивілізації і тим самим помножити досягнення людства.

Самим значним винаходом людства, що зробив ні з чим не порівнянний вплив на розвиток людей, стали знакові системи. Вони дали поштовх для розвитку математики, інженерії, науки, мистецтва, інших областей людської діяльності. Поява буквеної символіки привела до можливості запису, зберігання і відтворення інформації.

Особливо видатні досягнення у вдосконаленні способів запису, зберігання і відтворення інформації, які припали на останні десятиліття поточного сторіччя, привели до нової науково-технічної революції, яка активно продовжується у наш час. Це — винахід магнітною, лазерною і інших форм запису інформації. Ми, очевидно, знаходимося зараз на порозі переходу на новий, якісно вищий ступінь психічного і поведінкового розвитку людини, перші ознаки настання якої можна вже відмітити.

Знакові системи, особливо мова, з самого початку їх використання людьми стали дієвим засобом впливу людини на саме себе. Разом з *першою сигнальною системою (органи чуття)*, що дана людині від природи, вона отримала *другу сигнальну систему*, виражену в слові (І.П. Павлов). Володіючи відомими людям значеннями, слова стали надавати на їх психологію і поведінку таку ж дію, як і предмети, що заміщаються ними, а іноді навіть більше, якщо вони позначали явища і предмети, які важко уявити (абстрактні поняття). Друга сигнальна система стала могутнім засобом самоврядування і саморегуляції людини. Сприйняття набуло таких якостей, як *наочність, константність, свідомість, структуру*; увага стала довільною, пам'ять — логічною; мислення — словесним і абстрактним. Практично всі психічні процеси людини унаслідок використання мови для управління ними вийшли за межі своєї природної обмеженості, дістали можливість подальшого, потенційно безмежного вдосконалення.

4. Порівняння психіки людини і тварин

Історія порівняльних досліджень дала немало прикладів того загального, що виявляється в психіці людини і тварин. Тенденція вибудовування фактів, здобутих в цих дослідженнях, така, що в них між людиною і тваринами з часом виявляється все більше схожості, так що тварини психологічно як би наступають на людину, відвойовуючи у неї привілеї одну за іншою, а людина, навпаки, відступає, без особливого задоволення визнаючи в собі наявність вираженої тварини і відсутність переважного розумного початку.

Приблизно до середини XVII в. багато хто думав, що між людиною і тваринами немає нічого спільного ні в анатомо-

фізіологічному пристрої, ні в поведінці, ні тим більше в походженні. Потім була визнана спільність механіки тіла, але залишалася роз'єднаність психіки і поведінки (XVII—XVIII ст.).

У минулому сторіччі теорія еволюції Чарльза Дарвіна хистким містком емоційної експресії з'єднала психологічну і поведінкову складові, століттями що розділяли ці дві біологічні види, і з тих пір почалися інтенсивні дослідження психіки людини і тварин. Спочатку під впливом Чарльза Дарвіна вони стосувалися емоцій і зовнішніх реакцій, потім перекинулися на *практичне мислення*.

На початку поточного сторіччя дослідників зацікавили індивідуальні відмінності в темпераменті серед тварин (І.П. Павлов), і, нарешті, останні декілька десятиліть ХХ ст. виявилися пов'язаними з пошуками ідентичності в комунікації, групових формах поведінки і механізмах навчання людини і тварин.

Майже все, що є в психології і поведінці тварини, отримується їми одним з двох можливих шляхів: *передається по спадку* або *засвоюється в стихійному процесі навчання*. Те, що передається по спадку, навчанню і вихованню не підлягає; те, що з'являється у тварини спонтанно, може виникнути і у людини без спеціального навчання і виховання.

У людини окрім успадкованого і стихійно досвіду, що прижиттєво набуває, є ще свідомо регульований, цілеспрямований процес психічного і поведінкового розвитку, пов'язаний з навчанням і вихованням. Якщо, вивчаючи людину і порівнюючи її з тваринами, ми виявляємо, що за наявності однакових анатомо-фізіологічних завдатків чоловік в своїй психології і поведінці досягає розвитку більшого, ніж тварина, значить, це є результатом навчання, яким можна свідомо управляти через навчання і виховання.

Як людина, так і тварини володіють загальними природженими елементарними здібностями пізнавального характеру, які дозволяють їм сприймати світ у вигляді елементарних відчуттів (у високо розвинутих тварин — і у вигляді образів), запам'ятовувати інформацію. Всі основні види відчуттів: зір, слух, дотик, нюх, смак, шкірна чутливість тощо — з народження присутні у людини і тварин. Проте, сприйняття і пам'ять розвинутої людини відрізняються від аналогічних

функцій у тваринних і новонароджених немовлят. Ці відмінності проходять відразу по декількох лініях.

По-перше, у людини в порівнянні з тваринами відповідні пізнавальні процеси володіють особливими якостями: сприйняття — наочністю, константною, свідомістю, а пам'ять — довільністю і опосередкованістю (застосування людиною спеціальних, культурно вироблених засобів запам'ятовування, зберігання і відтворення інформації).

По-друге, пам'ять тварин в порівнянні з людиною обмежена. Вони можуть користуватися в своєму житті тільки тією інформацією, якої набувають самі. Наступним поколінням собі подібних істот вони передають лише те, що якимось закріпилося спадково і відбилося в генотипі. Інакше йде справа у людини. Її пам'ять практично безмежна. Вона може запам'ятовувати, зберігати і відтворювати теоретично нескінченну кількість інформації завдяки тому, що їй самій немає необхідності всю цю інформацію постійно пам'ятати і тримати в своїй голові. Для цього люди винайшли знакові системи і засоби для запису інформації. Вони можуть не тільки записувати і зберігати її, але також передавати з покоління в покоління через предмети матеріальної і духовної культури, навчання користуванню відповідними знаковими системами і засобами.

Важливі відмінності виявляються в мисленні людини і тварин. Обидва названі види живих істот мало не з народження володіють потенційною здібністю до рішення елементарних практичних задач в *наочно-дієвому плані*. Проте вже на наступних двох ступенях розвитку інтелекту — в *наочно-образному* і *словесно-логічному мисленні* — між ними виявляються різючі відмінності:

Тільки вищі тварини, ймовірно, можуть оперувати образами, причому це до цих пір в науці залишається спірним. У людини дана здатність виявляється з двух- і трирічного віку. Що ж до словесно-логічного мислення, то у тварин немає і щонайменших ознак цього типу інтелекту, оскільки ні логіка, ні значення слів (поняття) їм не доступні.

Складнішим є питання про порівняння прояву емоцій у тварин і людини. Трудність полягає в тому, що *первинні емоції*, що є у людини і тварин, носять природжений характер. Обидва види живих істот,

мабут, їх однаково відчують, одноманітно поведуться у відповідних емоціогенних ситуаціях. У вищих тварин — антропоїдів — і людини є багато загального і в зовнішніх способах виразу емоцій.

Разом з тим у людини є *вищі етичні відчуття*, яких немає у тварин. Вони, на відміну від елементарних емоцій, виховуються і змінюються під впливом соціальних умов.

Багато зусиль і часу вчені витратили на те, щоб розібратися в питанні про спільність і відмінності в *мотивації поведінки* людей і тварин. У тих і інших, без сумніву, є немало загальних, чисто органічних потреб, і в цьому відношенні важко виявити скільки-небудь помітні мотиваційні відмінності між твариною і людиною.

Є також ряд потреб, відносно яких питання про принципові відмінності між людиною і тваринами представляється однозначним і безумовно не вирішуваним, тобто спірним. Це — *потреби в спілкуванні* (контактах з собі подібними і іншими живими істотами), *альтруїзмі, домінуванні* (мотив влади), *агресивності*. Їх елементарні ознаки можна спостерігати у тварин, і остаточно до цих пір не відомо, передаються вони людині по спадку або отримуються нею в результаті соціалізації. У людини є і специфічні *соціальні потреби*, близькі аналоги яких не можна виявити у жодної з тварин. Це — духовні потреби, потреби, що мають етично-ціннісну основу, творчі потреби, потребу в самоудосконаленні, естетичні і ряд інших потреб. Однією з центральних проблем є визначення вченими питання детермінації поведінки.

Отже, людина в своїх психологічних якостях і формах поведінки представляється соціально-природною істотою, частково схожою, частково відмінним від тварин. У житті її природні і соціальні початки співіснують, поєднуються, іноді конкурують один з одним. У розумінні справжньої детермінації людської поведінки необхідно, ймовірно, враховувати і те і інше.

1.6. Свідомість та підсвідомість людини

1. Основні підходи до проблеми свідомості
2. Основні психологічні характеристики свідомості
3. Теорія свідомості К.К.Платонова. Структура свідомості
4. Форми свідомості
5. Свідомість та підсвідомість

1. Основні підходи до проблеми свідомості.

Свідомість є вищим рівнем психічного відображення дійсності, характерним тільки для людини.

Проблема свідомості є однією з найглобальнішою і складною проблемою в психології, яка і в теперішній час є відкритою. *Класичні погляди на свідомість.* За Вільгельмом Вундтом, з психологічної точки зору, свідомість є як би внутрішнє свічення, яке буває яскравим або потьмареним, або навіть згасає зовсім, як, наприклад, при глибокій непритомності. Тому воно може мати тільки чисто формальні властивості; які і виражають так звані психологічні закони свідомості: єдності, безперервності, вузькості тощо. На думку Уільяма Джеймса, свідомість є «господар психічних функцій», тобто фактично свідомість ототожнюється з суб'єктом (рис. 16).

За Карлом Ясперсом, свідомість – це особливий психічний простір, «сцена». Свідомість може бути умовою психології, але не її предметом, наполягав Пауль Наторп.

Існування свідомості є основним і цілком достовірним психологічним фактом, але воно не піддається визначенню і виводиться тільки з самого себе. Свідомість без якісна, тому що вона є сама якість – якість психічних явищ і процесів;

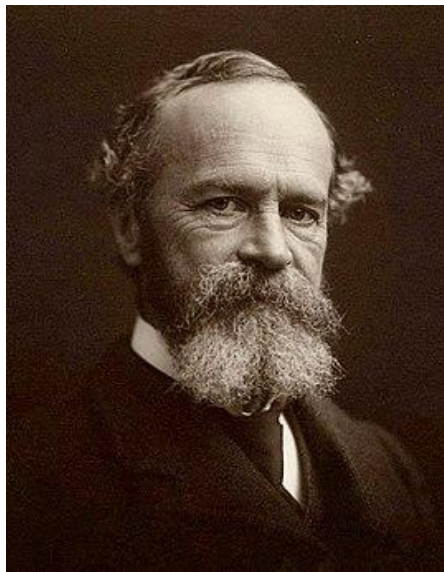

Рис. 16. Уільям Джеймс
(1842-1910 р.)

ця якість виражається в їх презентованості суб'єктові. Якість ця не розкрита, вона може тільки бути або не бути. Загальна межа всіх вище приведених поглядів – це акцент на психологічній без якості свідомості.

Декілька інша точка зору у представників *французької соціологічної школи* (Еміль Дюркгейм, Моріс Хальбвакс та інші). Психологічна без якість свідомості тут зберігається, але свідомість розуміється як площина, на яку проєктуються поняття, концепти, складові змісту суспільної свідомості. Цим свідомість ототожнюється із знанням: свідомість – це «со-знання», продукт спілкування знань.

Цікава система *поглядів Л.С. Виготського* на свідомість. Він пише про те, що свідомість – це рефлексія суб'єктом дійсності, своїй діяльності, самого себе. «Свідоме те, що передається як подразник на інші системи рефлексів і викликає в них відгук». «Свідомість є як би контакт з самим собою». Свідомість є со-знання, але лише в тому сенсі, що індивідуальна свідомість може існувати тільки за наявності суспільної свідомості і мови, що є його реальним субстратом. Свідомість не дана спочатку і не породжується природою, свідомість породжується суспільством. Тому свідомість не постулат і не умова психології, а її проблема – предмет конкретно-наукового психологічного дослідження. При цьому, процес інтеріоризації полягає не в тому, що зовнішня діяльність переміщається в внутрішній «план свідомості»; а це процес, в якому цей внутрішній план формується. Елементами свідомості, «клітинками», за Л.С. Виготським, є словесні значення.

2. Основні психологічні характеристики свідомості.

Однією з найважливіших характеристик свідомості є *здатність до рефлексії*, тобто готовність свідомості до пізнання інших психічних явищ і самого себе. Без рефлексії людина не могла б мати навіть уявлення про те, що у нього є психіка.

Перша психологічна характеристика свідомості людини включає *відчуття себе суб'єктом*, що пізнає, здатність в думках представляти існуючу і уявну дійсність, контролювати власні психічні і поведінкові стани, управляти ними, здатність бачити і сприймати у формі образів навколишню дійсність.

Відчуття себе суб'єктом, що пізнає, означає, що людина усвідомлює себе як відокремлена від решти світу істота, готова і здібна до вивчення і пізнання цього світу, тобто до отримання більш менш достовірних знань про себе. Людина усвідомлює ці знання як феномени, відмінні від об'єктів, до яких вони відносяться, може сформулювати ці знання, виразив їх в словах, поняттях, різноманітною іншій символіці, передати іншій людині і майбутнім поколінням людей, зберігати, відтворювати, працювати із знаннями як з особливим об'єктом. При втраті свідомості (сон, гіпноз, хвороба тощо) така здатність втрачається.

Уявне уявлення і уява дійсності — друга важлива психологічна характеристика свідомості. Вона, як і свідомість в цілому, тісним чином пов'язана з волею. Про свідоме управління уявленнями і уявою говорять зазвичай тоді, коли вони породжуються і змінюються зусиллям волі людини.

Тут, правда, є одна складність. Уява і уявлення не завжди знаходяться під свідомим вольовим контролем і в зв'язку з цим виникає питання: чи маємо ми справу з свідомістю в тому випадку, якщо воно є «потокотом свідомості» — спонтанним перебігом думок, образів і асоціацій. Думається, що в даному випадку правильніше було б говорити не про свідомість, а про *передсвідомість* — проміжний психічний стан між несвідомим і свідомістю. Іншими словами, свідомість майже завжди пов'язана з вольовим контролем з боку людини його власної психіки і поведінки.

Представлення дійсності, отсутствующей в даний момент часу або що зовсім не існує (уява, марення, мрії, фантазія), виступає як одна з найважливіших психологічних характеристик свідомості. В даному випадку людина доволно, тобто, свідомо, відволікається від сприйняття що оточує, від сторонніх думок, і зосереджує всю свою увагу на якій-небудь ідеї, образі, спогаді, малюючи і розвиваючи в своїй уяві те, що в даний момент вона безпосередньо не бачить або взагалі не в змозі побачити

Свідомість тісним чином пов'язана з *мовою* і без неї у вищих своїх формах не існує. На відміну від відчуттів і сприйняття, уявлень і пам'яті свідоме віддзеркалення характеризується поряд специфічних властивостей. Одне з них — свідомість що представляється словесно-

понятійним значенням, наділена певним сенсом, пов'язаним з людською культурою.

Третя характеристика людської свідомості — це здібність до комунікації, тобто передачі іншим особам того, що усвідомлює дана людина, за допомогою мови і інших знакових систем. Комунікативні можливості є у багатьох вищих тварин, але від людських вони відрізняються однією важливою обставиною: за допомогою мови людина передає людям не тільки повідомлення про свої внутрішні стани (саме це є головним в мові і спілкуванні тварин), але і про те, що знає, бачить, розуміє, представляє, тобто об'єктивну інформацію про навколишній світ.

Наявність інтелектуальних схем. Схемою називається певна розумова структура, відповідно до якої людиною сприймається, переробляється і зберігається інформація про навколишній світ і про самого себе. Схеми включають правила, поняття, логічні операції, що використовуються людьми для приведення інформації. Обмінюючись один з одним різноманітною інформацією, люди виділяють в тому, що повідомляється головне. Так відбувається абстрагування, тобто відвернення від всього другорядного, і зосередження свідомості на найістотнішому. Відкладаючись в лексиці, семантиці в понятійній формі, це головне потім стає надбанням індивідуальної свідомості людини у міру того, як вона засвоює мову і навчається користуватися нею як засобом спілкування і мислення.

Свідомість, проте, існує не тільки в словесній, але і в образній формі. У такому разі вона зв'язана з використанням другої сигнальної системи, що викликає і перетворює відповідні образи. Найбільш яскравим прикладом образної людської свідомості є мистецтво, література, музика. Вони також виступають як форми віддзеркалення дійсності, але не в абстрактній, як це властиво науці, а в образній формі.

3. Теорія свідомості К.К.Платонова. Структура свідомості.

Поняття «свідомість» і «людська психіка» за змістом не тотожні. Об'єм першого вуже другого; свідомість це тільки суб'єктивний компонент людської психіки, в яку входить і об'єктивізація свідомості, — діяльність. З того моменту, коли на основі

фізіологічного віддзеркалення з'явилося психічне, виникло і суб'єктивне, але суб'єктивне це різне у різних видів тварин. Суб'єктивне в психіці людини прийняло в порівнянні з психікою тварин (через появу другої сигнальної системи дійсності і, отже, понять, мислення) форму ідеального. Це людське суб'єктивне і є його *свідомість*.

Свідомість не існує поза людською психікою. Вона «із самого початку є суспільний продукт і залишається їм, поки взагалі існують люди». Погляди К.К. Платонова спираються на розуміння свідомості, що викладене в роботах С.Л. Рубінштейна.

Свідомість, як ціле, має свою структуру, елементами якої є окремі *акти свідомості*. Це окремі зрізи потоку свідомості, що як би виділяються відносно самостійно. Кожен акт свідомості можна розглядати як точку потоку свідомості.

Однією з підструктур свідомості є основні *функції свідомості* — це форми психічного віддзеркалення: емоції, відчуття, мислення, сприйняття, відчуття, воля і пам'ять.

Інша підструктура свідомості визначає ступінь динаміки або, навпаки, константності актів свідомості. *Динаміка свідомості* включає три форми психічних явищ, а саме психічні процеси, стани і властивості. Але свідомість, як ціле, не може бути зведена тільки до цих форм віддзеркалення і проявів динаміки. Воно має і інші якості, головними з яких є: *активність, константна, цілісність і спадкоємність свідомості*.

Константна свідомості визначається психічними станами і особливо властивостями особистості. *Динамічність* свідомості обумовлюється короткочасними психічними процесами, що швидко змінюються. *Спадкоємність* свідомості, що виявляється у формі феномена «я», визначається довготривалою пам'яттю і у свою чергу обумовлює її специфічне значення в структурі свідомості.

Виділення «я» з «не-я» — це перший акт появи індивідуальної свідомості в антропогенезі, повторюваної і в онтогенезі. Спочатку це виділення свого тіла, добре спостережуване у дітей, що спершу говорять про своє тіло, як про чуже, а тільки потім присвоюють собі. Завершується цей процес появою і розвитком *самосвідомості* як усвідомленням своєї ролі в суспільстві.

Кажучи про якості свідомості, необхідно мати на увазі, що свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але і творить його. У цьому виявляється воля як форма віддзеркалення, і це визначає *активність свідомості*.

Рівні ясності свідомості. Один з нижчих її рівнів — *сплутаність свідомості*, що легко спостерігається в так званому «просоночному» стані. Ще нижчий рівень свідомості дають «*підсвідомі явища*», явища приторможеної, зредукованої свідомості. Нижче останнього лежать тільки *патологічні зміни свідомості* (марення, делірій, сопор тощо) і *повна втрата свідомості* (непритомність, наркоз). Все це зниження рівня ясної свідомості, зазвичай властиві людині. Підвищення його рівня наголошується при натхненні, вищим рівнем якого є *творче осяяння*.

Атрибути свідомості. Елементом потоку свідомості, як сказано вище, є акт свідомості, незмінне по своїй структурі і тому короткочасний його прояв. Акт свідомості рідко може бути або тільки переживанням, або тільки пізнанням, або тільки відношенням; частіше він включає ці три компоненти, які об'єднуються в підструктуру атрибутів свідомості.

Атрибут — це невід'ємна властивість чого-небудь, без якого воно не може ні існувати, ні мислитися. Виділяються три атрибути свідомості — *переживання, пізнання і відношення*.

Переживання — це атрибут акту свідомості індивіда, що не містить образу відбиваного і що виявляється у формі задоволення або незадоволення (страждання), напруги або дозволу, збудження або заспокоєння. Ця ідея трьох полярних пар переживань, висунута в минулому столітті Вільгельм Вундтом як тривимірна теорія емоцій, справедлива і для одного з компонентів свідомості. Правда, поняття «переживання» ширше за «емоції», оскільки переживання виявляються не тільки у формі емоцій (а отже, і відчуттів), але і у формі потреб, і вольового зусилля, а отже, і довільної уваги і довільної пам'яті. Акт цікавості, як і здогадка, також переживаються. Проте, між ступенем прояву переживань є і істотні відмінності: так, емоції, відчуття, потреби і вольове зусилля завжди переживаються. Акти уваги, пам'яті, мислення, сприйняття і відчуттів можуть переживатися, а можуть виявлятися і у формі «чистого» пізнання.

Пізнання — це компонент свідомості індивідуума у формі безпосередніх або опосередкованих, більш менш повних і точних образів відбиваного і думок про їх зв'язки. У людини пізнання виявляється у відчуттях, мисленні, сприйнятті і пам'яті. Продуктом пізнання є знання як ідеальне. *Ідеальне* — це суб'єктивне явище, що існує у формі образу, пов'язаного з поняттям. Але, реально існуючи в єдиному потоці свідомості, образ і думка можуть забарвлюватися емоціями або відчуттями, отже, переживатися.

Останнім атрибутом свідомості є *відношення особистості як суб'єкта до світу*. У сучасній психології скорочено його просто називають одним словом — «відношення». Під цим терміном розуміються активний компонент індивідуальної свідомості і його зворотний суб'єктивний зв'язок з відбиваним світом, що об'єктивувався в психомоторики. Іноді відношення людини до світу виступає в єдності з переживанням. Це відношення як переживання. Простим прикладом цього може бути такий факт: розсердившись на кого-небудь, ми завжди одночасно змінюємо і наше відношення до нього. Прості форми відносин можуть бути і у тварин.

Кажучи про компоненти свідомості, не можна випускати з уваги зворотний зв'язок свідомості з буттям; найвиразніше вона виявляється в творчості, але елементарна її форма є і у відношенні. Цю думку можна виразити і інакше: *творчість* — це вища і найбільш складна форма прояву відносин як обов'язкового компоненту свідомості.

Підводячи підсумок, можна дати наступну структуру індивідуальної свідомості, в якій раніше описані підструктури і їх підструктури розташовані в ієрархії від вищих до більш елементарним:

1-а підструктура — *атрибути свідомості*: відношення, пізнання, переживання.

2-а підструктура — *рівні ясності свідомості*: творче осяяння, натхнення, ясна свідомість, сплутана свідомість, неусвідомлені явища, патологічні порушення, непритомність.

3-а підструктура — *динаміка свідомості*: властивості особистості, стани свідомості, процеси свідомості.

4-а підструктура — *функції свідомості*: пам'ять, воля, відчуття, сприйняття, мислення, відчуття, емоції.

4. Форми свідомості.

Довгий час психологія приділяла увагу тільки індивідуальній свідомості — як свідомості конкретного (або абстрагованого) людського індивіда.

Тим часом *суспільна свідомість* — це не тільки соціальні явища, в значній мірі матеріалізовані в діяльності і продуктах культури. Вона є і узагальненою свідомістю великого числа осіб (рис. 17).

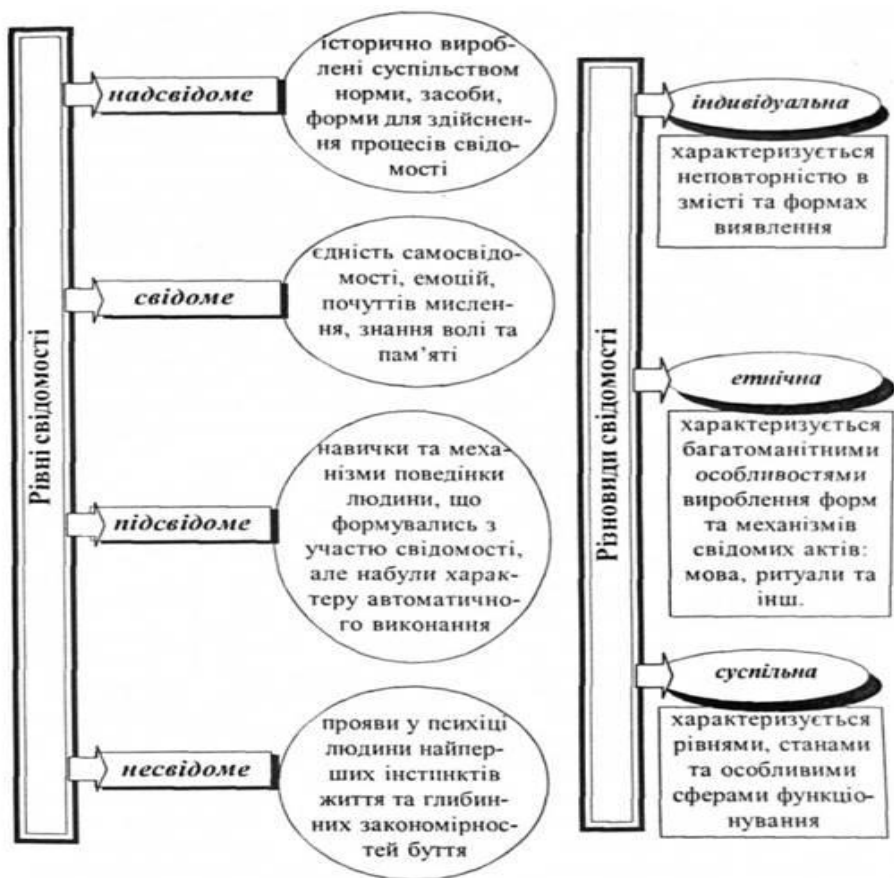

Рис. 17. Структура та функції свідомості

Слід особливо звернути увагу на два моменти як явища групової свідомості. По-перше, механічна сила групи людей при кооперації більше суми їх окремих сил, і, по-друге, суспільний контакт людей є важливим чинником групової свідомості.

Сам термін «соціально-психологічні явища» говорить про те, що вони виникли і розвинулися в процесі антропогенезу, що це не тільки психічні, але і соціальні явища. Проте вони, як і свідомість, мають свою передісторію, що передувала антропогенезу.

Стадний спосіб життя накладав на поведінку тварин своєрідні відбитки. Простим тут є інстинктивний «розподіл праці». Цей термін узятий в лапки, оскільки тварини не трудяться і правильніше було б говорити про *розділення ролей*. Реакції стадної тварини, наприклад, за наявності і за відсутності іншої тварини абсолютно різні.

Слід пам'ятати також про *рефлекс наслідування*, властивий в тому або іншому ступені всім вищим тваринам і що грає чималу роль і при спілкуванні людей. Але особливо необхідно відзначити те, що чинником еволюції є не тільки боротьба за існування, але і полярне явище — *взаємодопомога*.

Наслідування і взаємодопомога, включені в спілкування і працю, сприяли перетворенню стада спочатку на первісну орду, а потім в плем'я. Всі ці стадні особливості тварин, будучи включені як біологічні феномени в антропогенез, в процесі його ставали соціально-психологічними явищами.

Тваринам властиві суб'єктивні явища: переживання і образне пізнання. Перехід образного пізнання в понятійне, пов'язаний з появою нервових механізмів *другої сигнальної системи* і знаменує перетворення мавпи в людину. Це було пов'язано з появою турботи про потомство через покоління, тобто не про своїх дітей, а про внуків. Якщо турбота про дітей це чисто біологічне явище, то турбота про внуків це одне з перших, а може бути, і перше соціально-психологічне явище. Зараз без спеціального дослідження важко стверджувати, що було першим соціально-психологічним явищем в історії людини — виникнення в свідомості ідеї «вони», як вважає Б. Ф. Поршнев, або поява турботи про внуків, або усвідомлена взаємодопомога. Але мабуть, і те, і інше, і третє були найбільш стародавніми соціально-психологічними явищами.

Усвідомлення відмінності і зв'язку між поняттями «Я» і «вони» разом з іншим психологічним корінням релігії привело до появи *релігійної психології*. «Вони» — як поняття, - протилежне «я», узагальнювало ворожі і могутні сили, що викликають страх, іноді схиляння. Людина намагалася вмилоствити, привернути їх на свою сторону. А це і є відчуття і дії, лежачі в основі релігійної психології як соціально-психологічного явища. Останнє спочатку було загальним у різних рас і націй, але потім приймало в конкретних історичних умовах вельми диференційовані форми певних релігійних вірувань як соціального явища.

Після виникнення поняття «ми» можна припускати початок формування елементів *етичної психології*. Вплітаючись в групову трудову діяльність, елементи релігійної і етичної психології ставали специфічними формами і індивідуальної, і групової, і суспільної свідомості.

Кожен колектив є групою осіб, але не кожна група осіб — колектив. Тому *колективна свідомість* — це завжди групова свідомість, але останнє не завжди є колективною свідомістю. Колективна свідомість визначається перш за все суспільною ідеєю як проявом суспільної свідомості, що у свою чергу визначає діяльність всіх окремих осіб цього колективу. Групова, але не колективна свідомість не виходить по цілях діяльності за рамки групи.

Індивідуальне, групове і суспільне — це три основні форми свідомості, що розглядається з погляду соціальної психології. Будь-яка групова свідомість завжди визначається індивідуальною свідомістю типових осіб даної групи. Але при цьому є на увазі типова для групи свідомість осіб по частоті його прояву, по силі виразу в даний час і по тенденції, тобто що випереджає, показує напрям розвитку даної групової свідомості.

Групова і колективна свідомість залежать від суспільної свідомості і завжди визначається *міжособистісними стосунками*, що виникають як віддзеркалення об'єктивних взаємин, в які вступають люди цієї групи. Тому всі психічні явища, властиві процесу спілкування людей, і зокрема всі міжособистісні відносини в групі і колективі, є явища групової свідомості.

Найбільш специфічними для групової свідомості треба рахувати так звані *масовидні психічні явища*, які існують тільки в групах людей. До них відносяться *суспільні настрої*. Вони-то і створюють в групі її *психологічний клімат*.

Основним чинником, що викликає настрої, служать міжособистісні відносини в даній групі. Відомо, що об'єктивні труднощі значно легше долаються колективом з «хорошим психологічним кліматом»; але достатньо там завестися одному склочникові, щоб надовго, испортив всім настрої, понизити ефективність праці всього колективу в цілому. Одній з причин погіршення настрою колективу крім склок, що зазвичай йдуть «знизу», є так звані *дідактогенії*. Це зрушення в настрої особистості або колективу, що іноді доходять до хворобливого стану, викликані нечутливою дією педагога або керівника. Іноді буває достатньо різкого окрику, щоб не тільки той, до кого він адресувався, втратив сон, але і колектив цілком стало лихоманити.

Поширеним прикладом масовидних явищ служить *паніка*. Вона є проявом страху, доведеного до ступеня афекту, що охоплює зазвичай неорганізовану групу (натовп) і що надзвичайно посилюється в результаті взаємного наслідування.

Групова думка зазвичай спирається на інформацію, що отримується за допомогою засобів «масових комунікацій». Про превалювання в структурі групового, і особливо колективної думки, розсудливого компоненту, говорять, зокрема, і основні принципи його формування: гласність, оперативність і правдивість інформації. Порушення цих принципів в інформації приводить до заміни колективної думки, у вигляді *чуток*.

Колективне мислення - укріплює цілеспрямованість кожного члена колективу в рішенні виниклої задачі; дозволяє різносторонньо продумати і освітити її, сприяє прояву сміливішої ініціативи.

Воля колективу. На її прикладі виразно видно, що будь-яке соціально-психологічне явище в колективі — це не механічна сума процесів, станів або властивостей особистостей окремих членів цього колективу, а такий їх синтез, який дає нову якість. Воля окремих людей в групі «досягає не того, чого вони хочуть, але зливається в щось середнє, в одну загальну рівнодіючу, — з цього все ж таки не слід

укладати, що ця воля рівна нулю. Навпаки, кожна воля бере участь в рівнодіючій і остільки включена в неї». Ця «рівнодіюча групової волі» в колективі дає можливість добитися недосяжного для однієї людини.

Види суспільної свідомості:

1. *Релігійна свідомість* малих груп і окремих осіб — це явища релігійної психології: сюди відносяться індивідуальні і групові релігійні світогляди, відчуття і дії. Релігійну психологію вивчає галузь соціальної психології — *психологія релігії*. У походженні релігії як соціального явища тісно перепліталася психологічне, соціальне і історичне її коріння. Базується на *вірі* — відчутті, що офарблює образи фантазії і що створює ілюзію реальності і пізнання їх. Історично пов'язані з вірою поняття, що до цих пір позначаються термінами «довіра» і «упевненість», відображають психічні явища, по своїй суті що не мають нічого спільного з вірою. Основним елементом їх структури є знання, що має тільки емоційне забарвлення.

2. *Етична свідомість* виникла і змінювалася як етична групова психологія, що узагальнювала соціально корисний досвід спілкування людей в певних групах і у відповідних історичних умовах. Об'єктивно зафіксовані етичні норми відображають відповідне (або не відповідне) їм етичну (і аморальну) поведінку і інші особливості в індивідуальній і в груповій свідомості у вигляді різних моральних (і аморальних) психічних явищ.

3. *Естетична свідомість* - особлива форма суспільної свідомості, що виражається в творах людства, у художній діяльності людей, в специфічних відчуттях, переживаннях, емоціях, які виникають в процесі сприйняття прекрасного, піднесеного, трагічного. Естетична свідомість взагалі притаманна кожному акту людської діяльності, коли людина оцінює з естетичних позицій все, що втягується в сферу її досвіду і переживає ці явища з точки зору безпосередньої життєвої цінності.

Мистецтво - вища форма естетичної свідомості, де останнє стає основною метою. Мистецтво не тільки відображає дійсність, а й творить особливий світ - світ художніх образів.

4. *Моральна свідомість* - сукупність уявлень про моральні норми поведінки людей, які на відміну від юридичних законів, підтримуються не силою держави, а авторитетом громадської думки і

внутрішніми переконаннями людей. Відбувається на основі звичаїв, що закріпили такі вчинки, які виявилися корисними для збереження і розвитку людини і суспільства, відповідаючи їх потребам та інтересам. Виявляються в соціальних заборонах, покликаних запобігати недозволені з точки зору загальних інтересів дії. Величезну роль в моральній свідомості відіграє і поняття належного.

5. Свідомість та підсвідомість.

Поняття «психіка» і «свідомість» не тотожні. Більш широким є поняття «психіка» - сукупність відчуттів, сприйнятів, пам'яті, мислення, уваги, почуттів, волі, тобто сукупність його внутрішнього світу, відмінного від світу речей.

«Психіка» включає в себе і несвідомі явища і процеси. Це сновидіння, обмовки, чисто автоматично здійснювані дії, втрата повноти орієнтування в часі і просторі, деякі патологічні явища (марення, галюцинації, ілюзії) тощо. *Несвідоме* - це нижчий рівень людської психіки, складний феномен, «інша» свідомість (неусвідомлене, підсвідоме, досвідоме). Несвідоме - це ті явища, процеси, властивості і стани, які впливають на поведінку людини, але не усвідомлюються нею. Несвідоме займає велике місце в духовному житті. Фактично всі дії людей виявляються з'єднанням свідомого і несвідомого.

Підсвідомість — це ті явища, процеси, властивості і стани, які по своїй дії на поведінку схожі на усвідомлювані психічні, але актуально людиною не рефлексуються, тобто не усвідомлюються. Несвідомий початок так чи інакше представлений практично у всіх психічних процесах, властивостях і станах людини.

Є *несвідомі відчуття*, до яких відносяться відчуття рівноваги, пропріоцептивні (м'язові) відчуття. Є неусвідомлювані зорові і слухові відчуття, які викликають мимовільні реакції рефлексій в зоровій і слуховій центральних системах.

Неусвідомлювані образи сприйняття існують і виявляються у феноменах, пов'язаних з пізнаванням раніше баченого, у відчутті знайомості, яке іноді виникає у людини при сприйнятті якого-небудь об'єкту, предмету, ситуації.

Несвідома пам'ять — це та пам'ять, яка пов'язана з довготривалою і генетичною пам'яттю. Це та пам'ять, яка управляє мисленням, увагою, увагою, визначаючи зміст думок людини в даний момент часу, його образи, об'єкти, на які направлена увага. Несвідоме мислення особливе виразно виступає в процесі рішення людиною творчих завдань, а несвідома мова — це внутрішня мова.

Несвідома мотивація впливає на спрямованість і характер вчинків, багато що інше, не усвідомлюване людиною в психічних процесах, властивостях і станах.

До проблеми несвідомого зверталися Платон, Рене Декарт, Готфрід Лейбніц, Фридрих Шеллінг тощо. Однак найбільш поширені та впливові концепції несвідомого були створені в ХХ столітті австрійським психологом і психіатром Зігмундом Фрейдом і швейцарським психологом Карлом Юнгом.

Згідно Зігмунду Фрейдю, несвідоме в особистості людини — це ті якості, інтереси, потреби тощо, які людина не усвідомлює у себе, але які їй властиві і виявляються в різноманітних мимовільних реакціях, діях, психічних явищах.

Групи несвідомих явищ: - помилкові дії: обмовки, описки, помилки при написанні або слуханні слів; - мимовільне забування імен, обіцянок, намірів, предметів, подій, всього того, що прямо або побічно зв'язує людину з неприємними переживаннями; - сновидіння, марення, мрії.

Обмовки є несвідомо детерміновані мовні дії артикуляцій, пов'язані із спотворенням звукової основи і сенсу вимовних слів. Такі спотворення, особливо їх смисловий характер, невипадкові. Зігмунд Фрейд стверджував, що в них виявляються приховані від свідомості особистості мотиви, думки, переживання. Обмовки виникають із зіткнення несвідомих намірів людини, інших її спонук з свідомо поставленою метою поведінки, яка знаходиться в суперечності з прихованим мотивом. Коли підсвідоме перемагає свідоме, то виникає обмовка. Такий психологічний механізм, лежачий в основі всіх помилкових дій: вони «виникають завдяки взаємодії, а краще сказати, протидії двох різних намірів». *Забування імен* є інший приклад несвідомого. Воно пов'язане з якимись неприємними відчуттями або асоціаціями до людини, чиє ім'я забувається.

Особливу категорію несвідомого складають *сновидіння*. Зміст сновидінь, по Зігмунду Фрейдю, пов'язаний з несвідомими бажаннями, відчуттями, намірами людини, його незадоволеними або не цілком задоволеними важливими життєвими потребами.

Несвідомі явища разом з передсвідомими управляють поведінкою, хоча функціональна роль їх різна. Свідомість управляє найскладнішими формами поведінки, що вимагають постійної уваги і свідомого контролю, і включається в дію в наступних випадках: - коли перед людиною виникають несподівані, інтелектуально складні проблеми, що не мають очевидного рішення, - коли людині потрібно подолати фізичний або психологічний опір на шляху руху думки або тілесного органу, - коли необхідно усвідомити і знайти вихід з якої-небудь конфліктної ситуації, яка сама собою вирішиться без вольового рішення не може, - коли людина несподівано опиняється в ситуації, що містить в собі потенційну загрозу для неї у разі неприйняття негайних дій.

Тож, існують *різні типи несвідомих психічних явищ*, які по-різному співвідносяться з свідомістю: несвідомі психічні явища, що знаходяться в області передсвідомості; несвідомі явища які раніше усвідомлювалися людиною та несвідомі явища, про які говорить Зігмунд Фрейд.

1.7. Психологічний аналіз діяльності

1. *Поняття діяльності в психології. Структура діяльності*
2. *Види діяльності. Гра, навчання, праця*

1. *Поняття діяльності в психології. Структура діяльності.*

Основна, чисто зовнішня відмінність живої матерії від неживої, вищих форм життя від нижчих, розвиненіших живих істот від менш розвинених полягає в тому, що названі першими набагато рухоміші і активніші, чим другі. Життя у всіх своїх формах пов'язане з рухами, і у міру її розвитку рухова активність набуває все більш довершених форм. Елементарні, прості живі істоти набагато активніші, ніж найскладніші організовані рослини. Це відноситься до різноманітності

і швидкості рухів, можливості переміщатися в просторі на різні відстані. Прості можуть жити тільки у водному середовищі, земноводні виходять на сушу; червоподібні живуть на землі і під землею, птахи піднімаються в небо. Людина здатна створити собі умови і мешкати в будь-якому середовищі і в будь-якій точці земної кулі (а останніми роками і поза Землею). Жодна жива істота не в змозі порівнятися з ним за різноманітністю, розповсюдженням і формами активності.

Активність рослин практично обмежена обміном речовинами з навколишнім середовищем. Активність тварин включає елементарні форми дослідження цього середовища і навчання. Активність людини найрізноманітніша. Окрім всіх видів і форм, характерних для тварин, вона містить особливу форму, звану діяльністю.

Діяльність можна визначити як специфічний вид активності людини, направлений на пізнання і творче перетворення навколишнього світу, включаючи самого себе і умови свого існування. У діяльності людина створює предмети матеріальної і духовної культури, перетворить свої здібності, зберігає і удосконалює природу, будує суспільство, створює те, що без його активності не існувало в природі. Творчий характер людської діяльності виявляється в тому, що завдяки ній він виходить за межі своєї природної обмеженості, тобто перевершує свої ж генотипически обумовлені можливості. Унаслідок продуктивного, творчого характеру своєї діяльності чоловік створив знакові системи, знаряддя дії на себе і природу. Користуючись цими знаряддями, він побудував сучасне суспільство, міста, машини, з їх допомогою провів на світло нові предмети споживання, матеріальну і духовну культуру і кінець кінцем перетворив самого себе. Історичний прогрес, що мав місце за останні декілька десятків тисяч років, зобов'язаний своїм походженням саме діяльності, а не вдосконаленню біологічної природи людей.

Сучасна людина живе в оточенні таких предметів, жоден з яких не є чистим творінням природи. До всіх таких предметів, особливо на роботі і в побуті, опинилися в тому або іншому ступені прикладеними руки і розум людини, так що їх можна вважати матеріальним втіленням людських здібностей. У них як би опредмечені досягнення розуму людей. Засвоєння способів поведінки з такими предметами,

включення їх в діяльність виступає як власний розвиток людини. Всім цим людська діяльність відрізняється від активності тварин, які не проводять нічого подібного: ні одягу, ні меблів, ні машин, ні знакових систем, ні знарядь праці, ні засобів пересування і багато чого іншого.

Для задоволення своїх потреб тварини користуються тільки тим, що їм надала природа.

Іншими словами, діяльність людини виявляється і продовжується в творіннях, вона носить продуктивний, а не тільки споживчий характер.

Породивши і продовжуючи удосконалювати предмети споживання, людина окрім здібностей розвиває свої *потреби*. Виявившись пов'язаними з предметами матеріальної і духовної культури, потреби людей набувають культурного характеру.

Діяльність людини принципово відрізняється від активності тварин і в іншому відношенні. Якщо активність тварин викликана природними потребами, то діяльність людини в основному породжується і підтримується штучними потребами, що виникають завдяки привласненню досягнень культурно-історичного розвитку людей сьогодення і попередніх поколінь. Це — потреби в пізнанні (науковому і художньому), творчості, в етичному самоудосконаленні та інші.

Форми і способи організації людської діяльності також відрізняються від активності тварин. Майже всі вони пов'язані з складними руховими *уміннями і навиками*, яких немає у тварин, — уміннями і навиками, придбаними в результаті свідомого цілеспрямованого організованого навчання. Вже з раннього дитинства дитини спеціально навчають по-людськи користуватися предметами домашнього ужитку (вилка, ложка, одяг, стілець, стіл, мило, зубна щітка, олівець, папір і т.п.), різними інструментами, які перетворюють задані від природи рухи кінцівок. Вони починають підкорятися логіці предметів, з якими людина має справу. Виникає *наочна діяльність*, яка відрізняється від природної активності тварин.

Система рухів, що здійснюються тваринами, обумовлена анатомо-фізіологічним пристроєм організму. З предметами людської матеріальної культури (книга, олівець, ложка і т.п.) тварини поводяться так, як якби вони були звичайними природними

предметами, без урахування їх культурного призначення і способу вживання людьми. У людини самі рухи рук і ніг перетворюються, підкоряючись правилам культури використання відповідних предметів, тобто стають штучними, більш здійсненими і соціально обумовленими.

Тварини тільки споживають те, що їм дано природою. Людина, навпаки, більше *створює*, чим споживає. Якби його діяльність, так само як і активність тварин, носила в основному споживчий характер, то декільком десяткам поколінь людей не вдалося б за історично порівняно короткий термін досягти такого прогресу, створити грандіозний світ духовної і матеріальної культури. Все це — завдяки діяльністному характеру людської активності.

Підведемо підсумки. Головні відмінності діяльності людини від активності тварин зводяться до наступного:

1. Діяльність людини носить продуктивний, творчий, творчий характер. Активність тварин має споживчу основу, вона в результаті нічого нового в порівнянні з тим, що дане природою, не проводить і не створює.

2. Діяльність людини пов'язана з предметами матеріальної і духовної культури, які використовуються ним або як інструменти, або як предмети задоволення потреб, або як засоби власного розвитку. Для тварин людські знаряддя і засоби задоволення потреб як такі не існують.

3. Діяльність людини перетворить його самого, його здібності, потреби, умови життя. Активність тварин практично нічого не міняє ні в них самих, ні в зовнішніх умовах життя.

4. Людська діяльність в її різноманітних формах і засобах реалізації є продукт історії. Активність тварин виступає як результат їх біологічної еволюції.

5. Наочна діяльність людей з народження їм не дана. Вона «задана» в культурному призначенні і способі використання навколишніх предметів. Таку діяльність необхідно формувати і розвивати в навчанні і вихованні. То ж відноситься до внутрішніх, нейрофізіологічних і психологічних структур, керівником зовнішньою стороною практичної діяльності. Активність тварин спочатку задана, генотипічески обумовлена і розгортається у міру природного анатомо-фізіологічного дозрівання організму.

Діяльність відрізняється не тільки від активності, але і від поведінки. *Поведінка* не завжди цілеспрямовано, не припускає створення певного продукту, носить часто пасивний характер. Діяльність завжди целенаправлена, активна, націлена на створення деякого продукту. Поведінка спонтанна («куди поведе»), діяльність організована; поведінка хаотична, діяльність систематична.

Діяльність людини має *наступні основні характеристики*: мотив, мету, предмет, структуру і засоби. Мотивом діяльності називається те, що спонукає її, ради чого вона здійснюється. Як мотив зазвичай виступає конкретна потреба, яка в ході і за допомогою даної діяльності задовольняється (рис. 18).

Рис. 18. Структура діяльності

Мотиви людської діяльності можуть бути самими різними; органічними, функціональними, матеріальними, соціальними, духовними. Органічні мотиви направлені на задоволення природних потреб організму (у людини — на створення умов, найбільшою мірою цьому сприяючих). Такі мотиви пов'язані із зростанням, самозбереженням і розвитком організму. Це — виробництво продуктів харчування, житла, одяг і т.п. Функціональні мотиви задовольняються за допомогою різного роду культурних форм активності, наприклад ігор і занять спортом. Матеріальні мотиви спонукають людину до діяльності, направленої на створення предметів домашнього ужитку,

різних речей і інструментів, безпосередньо у вигляді продуктів, обслуговуючих природні потреби. Соціальні мотиви породжують різні види діяльності, направлені на те, щоб зайняти певне місце в суспільстві, отримати визнання і пошану з боку навколишніх людей. Духовні мотиви лежать в основі тих видів діяльності, які пов'язані з самоудосконаленням людини. Тип діяльності зазвичай визначається по її домінуючому мотиву (домінуючому тому, що всяка людська діяльність полімотивована, тобто спонукає декількома різними мотивами).

Як *мета діяльності* виступає її продукт. Він може бути реальним фізичним предметом, що створюється людиною, певними знаннями, уміннями і навиками, що набувають в ході діяльності, творчим результатом (думка, ідея, теорія, витвір мистецтва).

Мета діяльності не рівнозначна її мотиву, хоча іноді мотив і мета діяльності можуть співпадати один з одним. Різні види діяльності, що мають одну і ту ж мету (кінцевий результат), можуть спонукати і підтримуватися різними мотивами. Навпаки, в основі ряду діяльностей з різною кінцевою метою можуть лежати одні і ті ж мотиви. Наприклад, читання книги для людини може виступити як засіб задоволення матеріальних (продемонструвати знання і за це отримати високооплачувану роботу), соціальних (блиснути пізнаннями в крузі значущих людей, добитися їх розташування), духовних (розширити свій кругозір, піднятися на вищий рівень етичного розвитку) потреб. Такі різні види діяльності, як придбання модних, престижних речей, читання літератури, турбота про зовнішній вигляд, вироблення уміння поводитися, можуть кінець кінцем переслідувати одну і ту ж мету: добитися в що б те не стало чийого-небудь розташування.

Предметом діяльності називається те, з чим вона безпосередньо має справу. Так, наприклад, предметом пізнавальної діяльності є всякого роду інформація, предметом учбової діяльності — знання, уміння і навикки, предметом трудової діяльності — створюваний матеріальний продукт.

Всяка діяльність має певну *структуру*. У ній зазвичай виділяють дії і операції як основні складові діяльності. Дією називають частину діяльності, цілком самостійну, усвідомлену людиною мету, що має. Наприклад, дією, включеною в структуру пізнавальної

діяльності, можна назвати отримання книги, її читання; діями, що входять до складу трудової діяльності, можна рахувати знайомство із завданням, пошук необхідних інструментів і матеріалів, розробку проекту, технології виготовлення предмету і т.п.; діями, пов'язаними з творчістю, є формулювання задуму, поетапна його реалізація в продукті творчої роботи.

Операцією іменують спосіб здійснення дії. Скільки є різних способів виконання дії, стільки можна виділити різних операцій. Характер операції залежить від умов виконання дії, від умінь, що є у людини, і навиків, від наявних інструментів і засобів здійснення дії. Різні люди, наприклад, запам'ятовують інформацію і пишуть по-різному. Це означає, що дія по написанню тексту або запам'ятовуванню матеріалу вони здійснюють за допомогою різних операцій. Операції, що віддаються перевага людиною, характеризують його індивідуальний стиль діяльності.

Як *засоби здійснення діяльності* для людини виступають ті інструменти, якими він користується, виконуючи ті або інші дії і операції. Розвиток засобів діяльності веде до її вдосконалення, внаслідок чого діяльність стає продуктивнішою і якіснішою. Мотивація діяльності в ході її розвитку не залишається незмінною. Так, наприклад, у трудової або творчої діяльності з часом можуть з'явитися інші мотиви, а колишні відійти на другий план. Іноді дія, раніше включена до складу діяльності, може виділитися з неї і придбати самостійний статус, перетворитися на діяльність з власним мотивом. В цьому випадку ми відзначаємо факт народження нової діяльності.

З віком у міру розвитку людини відбувається зміна мотивації його діяльності. Якщо людина змінюється як особистість, то мотиви його діяльності перетворюються. Прогресивний розвиток людини характеризується рухом мотивів у бік їх все більшого одухотворення (від органічних до матеріальних, від матеріальних до соціальних, від соціальних до творчих, від творчих до етичних).

Всяка людська діяльність має зовнішні і внутрішні компоненти. До *внутрішніх* відносяться анатомо-фізіологічні структури і процеси, що беруть участь в управлінні діяльністю з боку центральної нервової системи, а також психологічні процеси і стани, включені в регуляцію

діяльності. До зовнішніх *компонентів можна* віднести різноманітні рухи, пов'язані з практичним виконанням діяльності.

Співвідношення внутрішніх і зовнішніх компонентів діяльності не є постійним. У міру розвитку і перетворення діяльності здійснюється систематичний перехід зовнішніх компонентів у внутрішні. Він супроводжується їх *інтеріоризацією* та *автоматизацією*. При виникненні яких-небудь утруднень в діяльності, при її відновленні, пов'язаному з порушеннями внутрішніх компонентів, відбувається зворотний перехід — *екстеріоризація*: скорочені, автоматизовані компоненти діяльності розгортаються, виявляються зовні, внутрішні знов стають зовнішніми, свідомо контрольованими.

У вивчення закономірностей діяльності людини значний внесок внесли вітчизняні психологи: О.М. Леонтьєв, Л.С. Виготський. Дії людини, його активність істотно відрізняються від дій, поведінки тварин.

Головна відмітна особливість психіки людини — наявність свідомості, а свідоме відображення — це таке відображення наочної дійсності, в якому виділяються її об'єктивні стійкі властивості незалежно від відносин до неї суб'єкта (О.М. Леонтьєв). Провідними чинниками виникнення були праця і мова.

Всяку сумісну працю людей припускає розподіл праці, коли різні члени колективної діяльності виконують різні операції; одні операції відразу приводять до біологічно корисного результату, інші операції такого результату не дають, а виступають лише як умова його досягнення. Але в рамках індивідуальної діяльності цей результат стає самостійною метою, і чоловік розуміє зв'язок проміжного результату з кінцевим мотивом, тобто розуміє сенс дії.

Діяльність — це активна взаємодія людини з середовищем, в якій він досягає свідомо поставленої мети, що виникла в результаті появи у нього певної потреби, мотиву (Додаток Б).

Мотиви і цілі можуть не співпадати. То, чому людина діє певним чином, часто не співпадає з тим, для чого він діє. Коли ми маємо справу з активністю, в якій відсутня усвідомлювана мета, то тут немає і діяльності в людському сенсі слова, а має місце імпульсна поведінка, яка управляється безпосередньо потребами і емоціями.

Під поведінкою в психології прийнято розуміти зовнішні прояви психічної діяльності людини.

До фактів поведінки можна віднести: 1) окремі рухи і жести (наприклад, уклін, кивок, стискання руки), 2) зовнішні прояви фізіологічних процесів, пов'язаних із станом, діяльністю, спілкуванням людей (наприклад, поза, міміка, погляди, почервоніння особи, тремтіння і т. п.), 3) дії, які мають певний сенс, і, нарешті, 4) вчинки, які мають соціальне значення і пов'язані з нормами поведінки.

Вчинок — дія, виконуючи яке, людина усвідомлює його значення для інших людей, тобто його соціальний сенс.

Головною характеристикою діяльності є її наочність. Під предметом є на увазі не просто природний об'єкт, а предмет культури, в якому зафіксований визначений суспільно вироблений спосіб дії з ним. І цей спосіб відтворюється всякий раз, коли здійснюється наочна діяльність. Інша характеристика діяльності — її соціальна, суспільно-історична природа. Самостійно відкрити форми діяльності з предметами чоловік не може. Це робиться за допомогою інших людей, які демонструють зразки діяльності і включають людину в спільну діяльність. Перехід від діяльності, розділеної між людьми і виконуваної в зовнішній (матеріальною) формі, до діяльності індивідуальною (внутрішньою) і складає основну лінію інтеріоризації, в ході якої формуються психологічні новоутворення (знання, уміння, здібності, мотиви, установки і т. д.).

Діяльність завжди носить опосередкований характер. В ролі засобів виступають знаряддя, матеріальні предмети, знаки, символи (інтеріоризовані, внутрішні засоби) і спілкування з іншими людьми. Здійснюючи будь-який акт діяльності, ми реалізуємо в нім певне відношення до інших людей, якщо вони навіть реально і не присутні у момент здійснення діяльності.

Людська діяльність завжди цілеспрямована, підпорядкована меті як запланованому результату, що свідомо представляється, досягненню якого вона служить. Мету направляє діяльність і коректує її хід.

Діяльність — не сукупність реакцій, а система дій, зцементованих в єдине ціле спонукаючим її мотивом. Мотив — це те, ради чого здійснюється діяльність, він визначає сенс того, що робить чоловік. Базові знання про діяльність, мотиви, навиках представлені в схемах.

Нарешті, діяльність завжди носить продуктивний характер, тобто її результатом є перетворення як в зовнішньому світі, так і в самій людині, його знаннях, мотивах, здібностях і т.д. Залежно від того, які зміни грають головну роль або мають найбільшу питому вагу, виділяються різні типи діяльності (трудова, пізнавальна, комунікативна і т. п.).

Діяльність людини має складну ієрархічну будову. Вона складається з декількох рівнів: верхній рівень — рівень особливих видів діяльності, потім рівень дій, наступний, — рівень операцій, і нарешті, найнижчий — рівень психофізіологічних функцій.

Дія — основна одиниця аналізу діяльності. Дія — це процес, направлений на досягнення мети.

Дія включає як необхідний компонент акт свідомості у вигляді постановки мети, і в той же час дія — це одночасно і акт поведінки, реалізується через зовнішні дії в нерозривній єдності з свідомістю. Через дії людина проявляє свою активність, прагнучи досягти поставленої мети з урахуванням зовнішніх умов.

Дія має подібну діяльності структуру: мета — мотив, спосіб — результат. Розрізняють дії: сенсорні (дії по сприйняттю об'єкту), моторні (рухові дії), вольові, мислені, мнемічні (дії пам'яті), зовнішні наочні (дії направлені на зміну стану або властивостей предметів зовнішнього світу) і розумові (дії, що виконуються у внутрішньому плані свідомості). Виділяють наступні компоненти дії: сенсорні (плотьські), центральні (мислені) і моторні (рухові) (рис. 19).

Всяка дія є складною системою, що складається з декількох частин: орієнтування (що управляє), старання (робоча) і контрольне коректування.

Орієнтовна частина дії забезпечує віддзеркалення сукупності об'єктивних умов, необхідних для успішного виконання даної дії. Виконавча частина здійснює задані перетворення в об'єкті дії. Контрольна частина відстежує хід виконання дії, зіставляє отримані

результати із заданими зразками і при необхідності забезпечує корекцію як орієнтуванням, так і старанною частин дії.

Рис. 19. Компоненти дії і їх функції

Операцією називається конкретний чин виконання дії. Характер використовуваних операцій залежить від умов, в яких здійснюється дія, і досвіду людини. Операції зазвичай мало усвідомлюються або зовсім не усвідомлюються людиною, тобто це рівень автоматичних навиків.

Кажучи про те, що людина здійснює якусь діяльність, не можна забувати, що чоловік є організм з високоорганізованою нервовою системою, розвиненими органами чуття, складним опорно-руховим апаратом, психофізіологічними функціями, які є і передумовами і засобами діяльності.

Наприклад, коли людина ставить перед собою мету щось запам'ятати, він може використовувати різні дії і прийоми запам'ятовування, але ця діяльність спирається на наявну мнемічну психофізіологічну функцію: жодне з дій заучування не привело б до бажаного результату, якби людина не володіла мнемічною функцією.

Психофізіологічні функції складають органічний фундамент процесів діяльності.

Сенсомоторні процеси — це процеси, в яких здійснюють зв'язок сприйняття і руху. У цих процесах розрізняють чотири психічні акти: 1) сенсорний момент реакції — процес сприйняття; 2) центральний момент реакції — більш менш складні процеси, пов'язані з переробкою сприйнятого, іноді відмінністю, пізнаванням, оцінкою і вибором; 3) моторний момент реакції — процеси, що визначають почало і хід руху; 4) сенсорні корекції руху (зворотний зв'язок).

Ідеомоторні процеси зв'язують уявлення про рух з виконанням руху. Проблема образу і його ролі в регуляції моторних актів — центральна проблема психології правильних рухів людини.

Емоційно-моторні процеси — це процеси, що зв'язують виконання рухів з емоціями, відчуттями, психічними станами, що переживаються людиною.

Інтеріоризація — це процес переходу від зовнішньої, матеріальної дії до внутрішньої, ідеальної дії.

Екстеріоризація — це процес перетворення внутрішньої психічної дії в зовнішню дію.

Основні види діяльності, що забезпечують існування людини і формування його як осіб, — це спілкування, гра, учення і праця.

Вже наголошувалося, що наші потреби штовхають нас до дії, до активності.

Потреба — це стан потреби в чому-небудь, що переживається людиною. Полягання об'єктивної потреби організму в чомусь, що лежить поза ним і складає необхідну умову його нормального функціонування, і називаються потребами. Голод, спрага, або потреба в кисні — первинні потреби, задоволення яких життєво важливе для всіх живих істот. Будь-яке порушення в балансі цукру, води, кисню або якого-небудь іншого потрібного організму компоненту автоматично приводить до появи відповідної потреби і до виникнення біологічного імпульсу, який як би штовхає людину до його задоволення. Виникла таким чином первинна спонукка викликає серію координированих дій, направлених на відновлення рівноваги.

Підтримка рівноваги, при якій організм не випробовує ніяких потреб, називається гомеостазом. Звідси *гомеостатическое поведінка*

— це така поведінка, яка направлена на усунення мотивації шляхом задоволення потреби, що викликала його. Часто поведінка людини викликається сприйняттям певних зовнішніх об'єктів, дією яких-небудь зовнішніх подразників. Сприйняття певних зовнішніх об'єктів грає роль стимулу, який може бути таким же сильним і значним, як і сама внутрішня спонука.

Потреба в русі, в отриманні нової інформації, нових стимулів (пізнавальна потреба), нових емоцій дозволяє організму підтримувати оптимальний рівень активації, який дозволяє йому функціонувати найефективніше. Ця потреба в стимулах змінюється залежно від фізіологічного і психічного стану людини.

Потреба в соціальних контактах, в спілкуванні з людьми є однією з ведучих у людини, тільки з перебігом життя вона міняє свої форми.

Люди постійно чимось зайняті, і в більшості випадків вони самі вирішують, що робитимуть. Щоб зробити вибір, люди вдаються до процесу мислення. Можна розглядати мотивацію як «механізм вибору» якоїсь форми поведінки. Цей механізм у разі потреби відповідає на зовнішні подразники, але найчастіше він вибирає можливість, яка в даний момент краще всього відповідає фізіологічному стану, емоції, спогаду або думці, що прийшла в голову, або неусвідомлюваному вабленню, або природженим особливостям. *Вибір наших найближчих дій направляють і поставлені нами цілі і плани на майбутнє.* Чим ці цілі важливіше для голий, тим з більшою силою вони орієнтують наш вибір.

Таким чином, існує ієрархія різних потреб від найпримітивніших до найвитонченіших. Ієрархічну піраміду потреб розробив ігвестний психолог Маслоу: від природжених фізіологічних потреб (потреба в їжі, питті, сексі, прагнення уникнути болі, батьківський інстинкт, потреба в дослідженні навколишнього світу і ін.) — до потреб в безпеці, далі до потреб в прихильності, любові, далі до потреб в пошані, схваленні, визнанні, компетентності, далі до когнітивних і естетичних потреб (у порядку, красі, справедливості, симетрії) — і, нарешті, потреби в розумінні сенсу свого життя, в самовдосконаленні, в саморозвитку, самореалізації.

Але одна і та ж потреба може бути задоволена за допомогою різних об'єктів, за допомогою різних дій, тобто різним чином опредмечена.

В процесі опредмечивання потреби виявляються дві важливі межі потреби: 1) спочатку існує достатньо широкий спектр предметів, здатних задовольнити дану потребу; 2) відбувається швидка фіксація потреби на першому предметі, що задовольнив її. У акті опредмечивання народжується мотив як *предмет потреби*.

Мотив — це *опредмеченна потреба*, це потреба саме в даному предметі, яка спонукає людину до активних дій. Один і той же мотив може задовольнятися набором різних дій, а з іншого боку, одна і та ж дія може спонукати різними мотивами. *Мотиви* породжують дії, тобто приводять до утворення цілей. Це мотиви-цілі. Але існують і неусвідомлені мотиви, які можуть виявлятися у формі емоцій і особових сенсів. Емоції виникають лише з приводу таких подій або результатів дій, які пов'язані з мотивами. Провідний головний мотив обумовлює особовий сенс — переживання підвищеної суб'єктивної значущості предмету або події, що опинилися в полі дії провідного мотиву.

Сукупність дій, які викликаються одним мотивом, і називається особливим видом діяльності (ігровою, учбовою або трудовою).

2. Види і розвиток людської діяльності

У сучасної людини є безліч різних видів діяльності, число яких приблизно відповідає кількості наявних потреб (з урахуванням полімотивованості діяльності). Для того, щоб представити і описати всі ці види діяльності, необхідно перерахувати найбільш важливі для даної людини потреби. Але таке завдання на практиці представляється непростим, оскільки число різноманітних потреб велике і вони індивідуально варіюють.

Простіше визначити основні параметри, відповідно до яких можна описувати систему людських потреб, і далі, користуючись ними, давати характеристики видів діяльності, властивих конкретній людині. Таких параметрів три: сила, кількість і якість потреб.

Під *силою потреби* є на увазі значення відповідної потреби для людини, її актуальність, частота виникнення і спонукальний потенціал.

Сильніша потреба є більш значущою, виникає частіше, домінує над іншими потребами і примушує людину поводитися так, щоб в першу чергу була задоволена саме дана потреба.

Кількість — це число різноманітних потреб, що є у людини і час від часу стають для нього актуальними. Є люди, у яких число потреб відносно невелике, і вони цілком успішно справляються з їх систематичним задоволенням, отримуючи задоволення від життя. Але є такі, які мають безліч різних, деколи протирічливих один одному, несумісних потреб. Актуалізація таких потреб вимагає одночасного включення людини в різні види діяльності, причому нерідко виникають конфлікти між різноспрямованими потребами і відчувається дефіцит часу, необхідного для їх задоволення. Такі люди зазвичай скаржаться на брак часу і випробовують незадоволення від життя, зокрема від того, що вчасно не встигають робити всі справи.

Під *своєрідністю потреби* є на увазі предмети і об'єкти, за допомогою яких та або інша потреба може бути достатня повно задоволена у даної людини, а також спосіб задоволення, що віддається перевага, цій і інших потреб.

Наприклад, пізнавальна потреба однієї людини може бути задоволена в результаті систематичного перегляду тільки розважальних передач по телебаченню. Іншому для повного задоволення аналогічної потреби мало читання газет, книг, прослуховування радіо і проглядання телепередач. Третьому крім перерахованого необхідне систематичне спілкування з людьми — носіями корисної інформації пізнавального характеру, а також включення в цікаву самостійну творчий-пошукову роботу.

Відповідно до описаних параметрів, що характеризують систему людських потреб, можна індивідуально представити і описати сукупність діяльностей, характерних для окремо взятої людини і для груп людей. В цьому випадку по кожному з названих параметрів і за різноманітністю їх поєднань можна скласти і запропонувати класифікації видів людської діяльності.

Але є і інший шлях: узагальнити і виділити основні види діяльності, властиві всім людям. Вони відповідатимуть загальним потребам, які можна виявити практично у всіх без виключення людей, а точніше — видам соціальної людської активності, в які неминуче

включається кожна людина в процесі свого індивідуального розвитку. Це — спілкування, гра, учення і праця. Їх слід розглядати як основні види діяльності людей.

Спілкування — перший вид діяльності, що виникає в процесі індивідуального розвитку людини, за ним слідує гра, учення і праця. Всі ці види діяльності носять розвиваючий характер, тобто при включенні і активній участі в них дитини відбувається його інтелектуальний і особовий розвиток.

Спілкування розглядається як вид діяльності, направленої на обмін інформацією між людьми, що спілкуються. Воно також переслідує цілі встановлення взаєморозуміння, добрих особистих і ділових відносин, надання взаємодопомоги і учбово-виховного впливу людей один на одного. Спілкування може бути безпосереднім і опосередкованим, вербальним і невербальним. При безпосередньому спілкуванні люди знаходяться в прямих контактах один з одним, знають і бачать один одного, прямо обмінюються *вербальною* або невербальною інформацією, не користуючись для цього ніякими допоміжними засобами. При опосередкованому спілкуванні прямих контактів між людьми немає. Вони здійснюють обмін інформацією або через інших людей, або через засоби запису і відтворення інформації (книги, газети, радіо, телебачення, телефон, телефакс і т.п.).

Гра — це такий вид діяльності, результатом якого не стає виробництво якого-небудь матеріального або ідеального продукту (за винятком ділових і конструкторських ігор дорослих людей і дітей). Ігри часто мають характер розваги, переслідують мету отримання відпочинку. Іноді ігри служать засобом символічної розрядки напруженностей, виниклих під впливом актуальних потреб людини, які він не в змозі ослабити іншим шляхом.

Існує декілька типів ігор: індивідуальні і групові, наочні і сюжетні, ролеві і ігри з правилами. *Індивідуальні ігри* є родом діяльності, коли грою зайнята одна людина, *групові* — включають декілька індивідів. *Наочні ігри* пов'язані з включенням в ігрову діяльність людини яких-небудь предметів. *Сюжетні ігри* розгортаються за певним сценарієм, відтворюючи його в основних деталях. *Ролеві ігри* допускають поведінку людини, обмежену певною роллю, яку в грі він бере на себе. Нарешті, *ігри з правилами*

регулюються певною системою правил поведінки їх учасників. Нерідко в житті зустрічаються змішані типи ігор: наочно-ролеві, сюжетно-ролеві, сюжетні ігри з правилами і т.п. Відносини, що складаються між людьми в грі, як правило, носять штучний характер в тому сенсі цього слова, що що оточують вони не приймаються серйозно і не є підставами для висновків про людину. Ігрова поведінка і ігрові відносини мало впливають на реальні взаємини людей, принаймні серед дорослих.

Проте ігри мають велике значення в житті людей. Для дітей ігри мають по перевазі розвиваюче значення, а у дорослих служать засобом спілкування, розрядки. Деякі форми ігрової діяльності набувають характеру ритуалів, учбово-тренувальних занять, спортивних захоплень.

Учення виступає як вид діяльності, метою якого є придбання людиною знань, умінь і навиків. Учення може бути організованим і здійснюватися в спеціальних освітніх установах. Воно може бути неорганізованим і відбуватися попутно, в інших видах діяльності як їх побічний, додатковий результат. У дорослих людей учення може набувати характеру самоосвіти. Особливості учбової діяльності полягають в тому, що вона прямо служить засобом психологічного розвитку індивіда.

Особливе місце в системі людської діяльності займає *працю*. Саме завдяки праці чоловік побудував сучасне суспільство, створив предмети матеріальної і духовної культури, перетворив умови свого життя таким чином, що відкрив для себе перспективи подальшого, практично необмеженого розвитку. Насилу перш за все зв'язано створення і вдосконалення знарядь праці. Вони у свою чергу з'явилися чинником підвищення продуктивності праці, розвитку науки, промислового виробництва, технічної і художньої творчості.

Коли говорять про розвиток людської діяльності, то мають на увазі наступні аспекти прогресивного перетворення діяльності:

1. Розвиток філогенезу системи діяльності людини.
2. Включення людини в різні види діяльності в процесі його індивідуального розвитку (онтогенез).
3. Зміни, що відбуваються усередині окремих видів діяльності у міру їх розвитку.

4. Диференціацію діяльностей, в процесі якої з одних діяльностей народжуються інші за рахунок відособлення і перетворення окремих дій в самостійні види діяльності.

Перетворення філогенезу системи людських діяльностей співпадає по суті з історією соціально-економічного розвитку людства. Інтеграція і диференціація суспільних структур супроводжувалися появою у людей нового вигляду діяльності. Те ж саме відбувалося у міру зростання економіки, розвитку кооперації і розподілу праці. Люди нових поколінь, включаючись в життя сучасного ним суспільства, засвоювали і розвивали ті види діяльності, які характерні для даного суспільства.

Цей процес інтеграції індивіда, що росте, в систему діяльностей, що діє, називається *соціалізацією*, і її поетапне здійснення припускає поступове залучення дитини до спілкування, гри, учення і праці — ті чотири основні види діяльності, які були стисло описані вищим. При цьому кожний з названих видів діяльності спочатку засвоюється в самому елементарному вигляді, а потім ускладнюється і удосконалюється. Спілкування дорослого з навколишніми людьми так само мало схоже на спілкування немовляти або молодшого школяра, як трудова діяльність дорослих людей на дитячу гру.

В процесі розвитку діяльності відбуваються її внутрішні перетворення. По-перше, діяльність збагачується новим наочним змістом. Її об'єктом і відповідно засобом задоволення пов'язаних з нею потреб стають нові предмети матеріальної і духовної культури. По-друге, у діяльності з'являються нові засоби реалізації, які прискорюють її течію і удосконалюють результати. Так, наприклад, засвоєння нової мови розширює можливості для запису і відтворення інформації; знайомство з вищою математикою покращує здібність до кількісних розрахунків. По-третє, в процесі розвитку діяльності відбувається автоматизація окремих операцій і інших компонентів діяльності, вони перетворюються на уміння і навички. Нарешті, по-четверте, в результаті розвитку діяльності з неї можуть виділятися, відособлятися і далі самостійно розвиватися новий вигляд діяльності. Цей механізм розвитку діяльності описаний О.М. Леонтьєвим і отримав назву зрушення мотиву на мету.

Дія цього механізму представляється наступною. Деякий фрагмент діяльності — дія — спочатку може мати усвідомлювану індивідом мету, яка у свою чергу виступає як засіб досягнення іншої мети, службовці задоволенню потреби. Дана дія і відповідна йому мета є привабливими для індивіда постільки, оскільки вони обслуговують процес задоволення потреби, і лише з цієї причини. Надалі мета цієї дії може придбати самостійну цінність, стати потребою або мотивом. В цьому випадку говорять, що в ході розвитку діяльності відбулося зрушення мотиву на мету і народилася нова діяльність.

1.8. Спілкування як соціально-психологічний феномен

1. *Сутність, функції та структура спілкування*
2. *Комунікативна сторона спілкування*
3. *Інтерактивна сторона спілкування*
4. *Перцептивна сторона спілкування*
5. *Стили спілкування*

1. Сутність, функції та структура спілкування.

В процесі спілкування люди обмінюються один з одним знаннями, досвідом, науковою, життєвою, навчальною інформацією. Взаємодіючи, вони досягають домовленості про спільне праці та відпочинку; встановлюють єдність настроїв і поглядів; досягають спільності думок, переживань, установок по відношенню до різних подій, інших людей, самих себе. При спілкуванні передаються манери, звичаї, стиль поведінки, згуртованість і солідарність, що відрізняють групову та колективну діяльність. Спілкування включає в себе все різноманіття духовних і матеріальних форм життєдіяльності людини і є його нагальною потребою.

Необхідно пам'ятати, що лише частина інформації передається від однієї людини до іншої свідомо, з метою повідомити що-небудь партнера по спілкуванню. З цієї точки зору знаки поділяються на:

- *інтенціональні* - спеціально вироблені для передачі інформації;

- *неінтенціональні* - ненавмисно видають цю інформацію.

Спілкування трактується як найважливіша соціальна потреба, поза реалізації якої уповільнюється, а іноді і деформується соціальне буття особистості, її взаємовідносини з суспільством. У процесі спілкування людина реалізує цілий ряд потреб.

Потреба в безпеці виявляється в тому, що людина починає спілкуватися заради зниження страху, внутрішньої тривоги і невпевненості. Навіть зовсім незнайомі люди стають більш товариськими в ситуації невизначеності чи тривожного очікування. Афіліація виражається в прагненні бути в контакті із собі подібними заради самого процесу спілкування, заради усунення самотності. Вона властива людям з високою тривожністю, які впадають в стан фрустрації від вимушеного усамітнення. Такі люди багато в чому позбавлені самостійності, їм потрібен лідер.

Потреба в пізнанні. Коли людина розглядається як джерело певної, необхідної на даний момент інформації, то головним мотивом спілкування стає потреба в пізнанні.

Потреба бути індивідуальністю виявляється в прагненні до такого спілкування, при якому ми могли б «прочитати» на обличчі, у мові, поведінці іншої людини визнання нашої неповторності, унікальності, незвичайності.

Потреба в престижі виявляється тоді, коли в спілкуванні з іншими ми отримуємо визнання наших особистісних якостей, захоплення нами, позитивні оцінки оточуючих. Не знаходячи визнання, людина буває не задоволеною, розчарованою, агресивною.

Потреба в домінуванні проявляється у прагненні чинити активний вплив на спосіб мислення, поведінку, смаки, установки іншої людини. Задовольняється ця потреба лише в тому випадку, якщо змінюється поведінка іншої людини під нашим впливом.

Потреба в підпорядкуванні іншому. Спілкування двох домінантних особистостей або двох лідерів буває вкрай ускладненим. У першому випадку - непродуктивність спілкування і діяльності, у другому - можливий конфлікт.

Потреба в заступництві або *турботі про іншого* виявляється у ситуаціях, коли хтось потребує допомоги. Допмагаючи, людина при

цьому відчуває задоволення. Потреба в турботі про іншого поступово формує альтруїзм.

Потреба в допомозі виражається в готовності людини взяти допомогу. Ця допомога, будучи прийнятою, приносить задоволення тому, хто її надав. Відмова партнера може бути сприйнятий негативно - як необґрунтована незалежність і гордість.

Б.Д. Паригін зазначає, що спілкування може виступати в один і той же час і як процес взаємодії людей, як інформаційний процес, і як ставлення людей один до одного, і як процес їх взаємного впливу один на одного, і як процес їх взаємного переживання і взаєморозуміння один одного. Визначення Б.Д. Паригіна орієнтує на системне розуміння сутності спілкування, його багатофункціональність і діяльнісну природу. І дійсно, зрозуміти спілкування тільки в одному аспекті практично неможливо.

О.О. Бодалев пропонує розглядувати спілкування як «взаємодію людей, змістом якої є обмін інформацією за допомогою різних засобів комунікації для встановлення взаємовідносин між людьми». Позиція О.О. Бодальов стала для багатьох психологів визначальною.

О.О. Леонтьєв підходить до спілкування як до умови «будь-якої діяльності людини» (рис. 20). Л.П. Буєва зазначає, що завдяки спілкуванню людина засвоює форми поведінки. М.С. Каган розглядає спілкування як «комунікативний вид діяльності», що виражає «практичну активність суб'єкта».

Спілкування – це складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами спільної діяльності що включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

Спілкування властиве всім вищим живим істотам, але на рівні людини воно набуває найдосконаліші форми, стає усвідомленим і

*Рис. 20. О.М. Леонтьєв
(1923 – 2014 р.)*

опосередкованим мовою. У житті людини немає навіть самого нетривалого періоду, коли б він знаходився поза спілкування.

Структура поняття «спілкування» зображена на рис. 21.

Комунікативна сторона спілкування проявляється через дії особистості, свідомо орієнтовані на їх смислове сприйняття іншими людьми.

Рис. 21. Складові елементи категорії спілкування

Інтерактивна сторона спілкування (від англ. - взаємодія) являє собою взаємодію людей в процесі міжособистісних відносин.

Перцептивна сторона спілкування (від лат. - сприйняття) проявляється через сприйняття і оцінку людьми соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, груп, інших соціальних спільнот).

Усі сторони спілкування взаємопов'язані і взаємозумовлені.

Основні структурні компоненти спілкування за О. Леонтьєвим:

- *предмет спілкування* - це інша людина, партнер по спілкуванню;

- *потреба в спілкуванні* полягає в прагненні людини до пізнання й оцінки інших людей, а через них - до самосвідомості, до самооцінки;

- *мотиви спілкування* - те, заради чого воно здійснюється;

- *дії спілкування* - це цілісний акт, адресований іншій людині (дві основні категорії дій - ініціативні і відповідні);

- *завдання спілкування* - це мета, на досягнення якої в конкретній ситуації спрямовані різноманітні дії, що здійснюються в процесі спілкування;

- *продукт спілкування* - освіти духовного і матеріального характеру, що створюються в результаті спілкування.

Функції спілкування виділяються у відповідності з змістом спілкування:

1. *Інструментальна функція* характеризує спілкування як соціальний механізм управління і передачі інформації, необхідної для виконання дії.

2. *Інтегративна функція* розкриває спілкування як засіб об'єднання людей.

3. *Функція самовираження* визначає спілкування як форму взаєморозуміння психологічного контексту.

4. *Трансляційна функція* виступає як функція передачі конкретних способів діяльності, оцінок тощо.

Типологія спілкування: - безпосереднє і опосередковане спілкування; - формальне і неформальне; - біологічне та соціальне; - ділове спілкування особистісне спілкування, тощо.

2. *Комунікативна сторона спілкування*

Мова є найбільш універсальним засобом комунікації, оскільки вона сприяє найбільшому збереженню сенсу повідомлення.

За допомогою мови здійснюється кодування і декодування інформації: комунікатор у процесі говоріння кодує, а реципієнт у процесі слухання декодує цю інформацію.

Американським дослідником Гарольдом Лассуеллом була запропонована проста модель мовного комунікативного процесу для вивчення переконуючого впливу засобів масової інформації, що включає п'ять елементів (рис. 22).

1. Хто? (передає повідомлення) - *комунікатор*.

2. Що? (передається) - *повідомлення* (текст).

3. Як? (здійснюється передача) - *канал*.

4. Кому? (спрямоване повідомлення) - *аудиторія*.

5. З яким ефектом? - *ефективність*.

Три позиції при комунікації: *відкрита* - комунікатор відкрито оголошує себе прихильником певної точки зору; *відсторонена* - комунікатор тримається нейтрально; *закрита* - комунікатор замовчує про свою точку зору, навіть вдається іноді до спеціальних заходів, щоб приховати її.

Рис. 22. Гарольд Лассауел (1902 – 1978 р.)

Найважливіші характеристики комунікації.

1. У комунікативному процесі відбувається не просто рух інформації, а активний обмін нею, при якому особливу роль відіграє значущість повідомлення.

2. Обмін інформацією обов'язково припускає психологічний вплив на партнера з метою зміни його поведінки.

3. Комунікативний вплив можливий за умови, що обидва учасники спілкування «повинні говорити на одній мові».

4. У процесі комунікації виникають так звані комунікативні бар'єри, які носять соціальний і психологічний характер.

3. Інтерактивна сторона спілкування

Інтерактивна сторона спілкування проявляється в обміні інформацією і в зусиллях людей та організації спільних дій. Основною умовою успішності спілкування є відповідність поведінки людей по відношенню один до одного. Не можна уявити собі, що спілкування завжди і при всіх обставинах протікає гладко і позбавлене внутрішніх протиріч.

Уявлення, стосовно спілкування як процесу взаємодії, розділилися на два діаметрально протилежних табори: одні дотримуються «правил поведінки», запропоновані відомим американським, спеціалістом в галузі людських відносин Дейлом Карнегі; інші, навпаки, рішуче відкидають його ідеї, вважаючи, що він «застарів» і його точка зору не відповідає реаліям сучасного життя (рис. 23).

Сенс системи Дейла Карнегі полягає в тому, що, на його думку, шлях до успіху в житті, в тому числі і у підприємця, лежить через *уміння уникати конфліктів, контролювати себе, знаходити компроміси*. Його головна і вирішальна теза - у спілкуванні з людьми треба бути максимально гнучким, поступливим, уникати конфліктів.

Одним з головних принципів «спілкування з Карнегі» є так зване «правило Сократа». Його сенс полягає в умінні переконати і змусити співрозмовника сказати «так», навіть тоді, коли він збирався сказати «ні».

До опонентів Дейла Карнегі відноситься американський психотерапевт Еверетт Шостром, автор книги «Анті-Карнегі, або людина-маніпулятор». Він рішуче відкидає пропозицію Дейла Карнегі «уникати конфліктів», яка, на його думку, в корені невірна. «Конфлікти, - підкреслює Еверетт Шостром, - виникають через відмінності потреб і цілей різних людей, які вступають у взаємодію. Для того щоб уникнути конфліктних ситуацій, потрібно як дві краплі води бути схожими один на одного». Шостром вважає, що навіть сіамські близнюки конфліктують, оскільки конфлікт у людських стосунках не тільки неминучий, але й необхідний.

Еверетт Шостром ділить людство на дві категорії: *маніпуляторів і актуалізаторов*. Сучасна людина – це *маніпулятор*, тобто неблагополучна особистість, яка прагне керувати собою і оточуючими, причому ставиться до людей, як до речей. *Актуалізатор*

Рис. 23. Дейл Карнегі
(1888 – 1955 р.)

- це протилежність маніпулятору. Він - уособлення чесності, усвідомленості, свободи і довіри. У сучасному суспільстві невеликий відсоток актуалізаторів, інші лише знаходяться на шляху до актуалізації.

Маніпуляторами не народжуються, ними стають, дуже рано. Так, ледве навчившись ходити, дитина вже знає, що для того щоб домогтися свого, їй потрібно іноді воркувати, іноді кричати. Дитина плаче не тому, що їй хочеться плакати, а з метою отримати бажане.

У невротичному сучасному суспільстві, як вважає Еверетт Шостром, зручніше жити маніпулятору, ніж актуалізатору. Але зручніше - не значить краще.

Підхід до аналізу ситуації в залежності від позицій, займаних партнерами, розвивається в руслі *транзактного аналізу* - напряду, який в останні десятиліття завоював величезну популярність у всьому світі. Досить сказати, що книги Еріка Берна «Ігри, в які грають люди. Люди, які грають в ігри», Томаса Харріса «Я - о'кей, ти - о'кей» і Джейс «Народитися, щоб перемогти», присвячені теорії і практиці транзактного аналізу, розходилися мільйонними тиражами.

Головним посилом транзактного аналізу є припущення про те, що основними діями в спілкуванні є дії, свідомо чи несвідомо спрямовані на зміну або регулювання своєї або чужої позиції в спілкуванні.

Англійська психотерапевт Фредерик Перлз виділяє дві основні позиції в розмові: господар становища і підпорядкована сторона. Людина в позиції господаря становища веде себе більш авторитарно, вона «все знає краще за всіх», вимоглива, часто вдається до погроз. Позиція підпорядкованої сторони передбачає певні стереотипи в поведінці. У цій позиції людина потребує захисту, вона залежна, підпорядкована, позбавлена ініціативи влади.

Модель его-станів (я-станів), запропонована американським психотерапевтом Еріком Берном. Кожен его-стан, за Еріком Берном, є замкнутим і складається з: «я-Батько», «я-Дорослий», «я-Дитина».

Ерік БERN вважає, що на мові психології стан «я» можна описати як систему почуттів, визначаючи її як набір узгоджених поведінкових схем. Кожна людина володіє певним, найчастіше

обмеженим репертуаром станів свого «я», у яких суть не ролі, а психологічна реальність.

Трансакт - це будь-яке словесне або безсловесне спілкування як мінімум двох людей. Воно може супроводжуватися словами, поглядами, потиском рук тощо. Якщо людина правильно розуміє трансакти міжособистісного спілкування, вона дуже швидко усвідомлює, чому комунікації між двома людьми бувають конструктивними і чому в інших випадках виникають перешкоди.

Традиційно виділяються *три типи трансакцій*: додаткові, такі, що перетинаються і приховані. Насправді їх може бути набагато більше, але ці три розглядаються як типові. Виділяють два підтипи додаткових трансакцій: *рівні і нерівні*. У рівних відносинах партнери знаходяться на однакових позиціях і відповідають саме з тієї позиції, з якої і очікує партнер.

Позиція Дорослого найбільш краща в ділових контактах. Саме вона формує партнерський стиль спілкування.

4. Перцептивна сторона спілкування.

Точність сприйняття і розуміння однією людиною поведінки іншого, досягнення результату в спілкуванні залежить від того, наскільки ви зможете передбачити його реакцію на ваші слова і вчинки і побудувати у зв'язку з цим свою поведінку.

Спостережливі люди часто з першого погляду визначають, що за людина перед ними, як з нею треба триматися, що від неї можна очікувати. Про таких людей кажуть, що вони проникливі. Проникливість залежить від уважності людини, його знання життя, сили уяви.

Питання про те, як відбувається «швидке читання» іншої людини, що дозволяє нам розуміти її поведінку, постають перед кожним із нас. Щоб мати вірне уявлення про людину, потрібно, по-перше, вміти спостерігати, по-друге, виключити можливі помилки сприйняття.

Існують *три канали надходження інформації* у свідомість людини:

1) візуальний (інформація являє собою комплекс зорових образів);

- 2) аудіальний (інформація являє собою комплекс звуків);
- 3) кінестетичний (інформація являє собою комплекс відчуттів).

Кожна людина здатна сприймати і переробляти інформацію, використовуючи всі три канали. Але при цьому в кожного з нас є один канал, через який ми перш за все сприймаємо, думаємо, згадуємо. Такий канал називається пріоритетним. Кожній людині властива своя модальність.

У відповідності з цим, всіх людей можна розділити на *візуалів, аудіалів і кінестетиків*. Уважно спостерігаючи за співрозмовником, можна визначити, до якого типу він належить. Відмінності проявляються у звучанні голосу, особливості жестикуляції, напрямку руху очей, переважне визначенні окремих слів, що відображають модальність образів, присутніх у його свідомості. За цими словами, предикатами, легше всього визначити тип людини.

Перше враження. Психологами було виявлено кілька типових схем, за якими будується образ іншої людини; в тій або іншій мірі їх використовують усі люди. Побудова образу партнера по цим схемам інколи призводить до так званих *ефектів першого враження*, або систематичних помилок соціального сприйняття.

Помилки нерівності проявляються в тому, що люди схильні систематично переоцінювати різні психологічні якості тих, хто перевершує їх за якимось суттєвим для них параметру. При зустрічі з людиною, що перевершує нас по якомусь важливому для нас параметру, ми оцінюємо його більш позитивно, ніж це було б, якщо б він нам дорівнювався. Якщо ж ми маємо справу з людиною, яку ми в чомусь перевершуємо, то ми її недооцінюємо. Дуже важливо пам'ятати, що перевага фіксується по якомусь одному параметру, а переоцінка (або недооцінка) відбувається по багатьом параметрам.

Помилки зовнішньої привабливості полягають у тому, що якщо людина нам подобається (зовні), то одночасно ми схильні вважати її більш гарною, розумною, цікавою тощо, тобто знову переоцінювати багато її психологічних характеристик.

Фактор ставлення до нас полягає в тому, що ті люди, що добре до нас ставляться, здаються нам значно краще тих, хто до нас ставиться погано. Позитивне ставлення до нас породжує сильну тенденцію до приписування позитивних властивостей і «відкидання»

негативних; і навпаки - негативне ставлення викликає тенденцію не помічати позитивних сторін партнера і виділяти негативні.

Всі ці три види помилок, при формуванні першого враження, називаються *ефектом ореолу*, який проявляється в тому, що при формуванні першого враження загальне позитивне враження про людину призводить до переоцінки невідомої нам людини.

Для визначення параметра переваги в нашому розпорядженні є два основних джерела інформації: 1) одяг людини; 2) манера поведінки людини. В манері поведінки, як і в одязі, завжди присутні елементи, що дозволяють судити про статус людини.

Тривале спілкування. В постійному спілкуванні продовжують діяти результати першого враження. Однак, при постійному і тривалому спілкуванні нам може бути недостатньо тільки тих рис і властивостей, які були приписані партнеру при першому враженні. В постійному спілкуванні стає важливим більш глибоке і об'єктивне розуміння партнера.

У реальному спілкуванні ми майже завжди приблизно розуміємо, що відбувається з нашим партнером. При цьому, навряд чи кожен може в будь-який момент пояснити, чому йому здається, що співрозмовник чимось засмучений або не хоче продовжувати розмову. Однак це розуміння існує, інакше ми не стали з'ясовувати, що ж сталося або намагалися закінчити бесіду. Отже, сприйняття іншої людини в спілкуванні дає нам матеріал для висновків. Проблема полягає в тому, що ми іноді не знаємо, що це за матеріал, що власне ми сприйняли і як це у нас вийшло.

Спілкуючись з партнером, ми отримуємо велику кількість інформації про нього, його стан і переживання. Відомо і те, що здібності адекватного сприйняття інших індивідів у різних людей різні. Деякі вважають, що це залежить від життєвого досвіду. Тим не менш, великий життєвий досвід далеко не завжди і не всім допомагає в спілкуванні. В той же час, є молоді люди, які чудово вміють вчасно побачити щось у партнері і зрозуміти, що з ним відбувається.

Особистість людини, її жести, міміка, загальний стиль експресивної поведінки, хода, її манера стояти, сидіти, звичні пози і їх зміна під час розмови, просторова орієнтація по відношенню до партнерів-все це несе інформацію про її внутрішній стан. Звичайно, те,

що максимально привертає нашу увагу в образі іншої людини, - це її обличчя, де відображаються емоції. Існують сім основних виразів обличчя: щастя, подив, страх, страждання, гнів, відраза (або презирство) і інтерес. Сприйняття емоційного стану людини по обличчю відбувається дуже швидко і точно.

Основними механізмами пізнання іншої людини в процесі спілкування є:

- *ідентифікація* (від лат. - тотожність), яка відображає простий емпіричний факт, що одним із найпростіших способів розуміння іншої людини є уподібнення себе їй. Це, зрозуміло, не єдиний спосіб, але в реальних ситуаціях взаємодії люди користуються таким прийомом, коли припущення про внутрішній стан партнера по спілкуванню будується на основі спроби поставити себе на місце іншого;

- *емпатія* (від грец. - співпереживання) - це здатність до розуміння емоційного стану іншої людини у формі співпереживання. Тільки в цьому випадку мається на увазі не раціональне осмислення проблем іншої людини, а, швидше, емоційний відгук на її проблеми;

- *рефлексія* (від лат. - звернення назад) - це усвідомлення того, як партнер розуміє мене, своєрідний подвоєний процес дзеркальних відносин один з одним, вміння подивитися на себе зі сторони, очима іншого.

Каузальна атрибуція («приписування причин») поведінки – це механізм завдяки якому ми «зчитуємо» дії іншої людини. Необхідність у ній з'являється в тих випадках, коли виникають несподівані перешкоди та труднощі на шляху спільної діяльності. Тоді люди вдаються до каузальної атрибуції своєї або чужої поведінки і намагаються таким чином вплинути на подальші події.

Здатність поглянути на події очима іншої людини називається децентрацією. *Децентрація* - це «механізм подолання егоцентризму і означає перетворення власних образів, понять і уявлень шляхом прийняття в розрахунок можливих точок зору інших людей».

5. *Стилi спілкування.*

Кожній людині властивий свій стиль, або модель, поведінки і спілкування, який накладає характерний відбиток на її дії в будь-яких

ситуаціях. Причому, цей стиль не може бути виведено тільки з якихось індивідуальних особливостей і особистісних рис - запальності або витриманості, довірливості або скритності тощо. Стиль спілкування залежить від дуже різних складових - історії життя, стосунки до людей, прийняті в даному суспільстві манери спілкування. Разом з тим стиль спілкування має величезний вплив па життя людини, формує її ставлення до людей, способи вирішення проблем і в підсумку - її особистість.

Стиль спілкування - це схильність до певного спілкування, спрямованість, готовність до нього, що проявляється в тому, як людина схильна підходити до більшості ситуацій. Однак, стиль не визначає повністю спілкування: людина може спілкуватися і в «чужому» стилі.

Виділяють такі основні *стили спілкування*:

1. *Ритуальне спілкування* Головне завдання партнерів - підтримка зв'язку з соціумом, підкріплення уявлення про себе як про члена суспільства. У реальному житті існує величезна кількість ритуалів, часом дуже різних ситуацій, в яких кожен бере участь як своєрідна «маска» із заздалегідь заданими властивостями. Ці ритуали вимагають від учасників тільки одного - знання правил гри, тобто, достатньо дотримання ролі - соціальної, професійної чи міжособистісної. Для ритуального спілкування дуже важливо, з одного боку, правильно розпізнати ситуацію спілкування, і увияти собі, як в ній себе вести - з іншого.

2. *Маніпулятивне спілкування* - це спілкування, при якому до партнера ставляться як до засобу досягнення зовнішніх по відношенню до нього цілей. У маніпулятивному спілкуванні ми нав'язуємо партнеру стереотип, який вважаємо найбільш вигідним на даний момент. І навіть, якщо у обох партнерів є свої цілі щодо зміни точки зору співрозмовника, переможе той, хто виявиться більш майстерним маніпулятором, тобто той, хто краще знає партнера, краще розуміє цілі, краще володіє технікою.

3. *Гуманістичне спілкування* - це найбільшою мірою особистісне спілкування, що дозволяє задовольнити таку людську потребу, як потреба в розумінні, співчутті, співпереживанні. Ні ритуальне, ні маніпулятивне спілкування не дозволяють цілком задовольнити цю життєво важливу потребу. Важлива особливість

гуманістичного спілкування полягає в тому, що очікуваним результатом спілкування є не підтримка соціальних зв'язків, як у ритуальному спілкуванні, не зміна партнера, як у маніпулятивному спілкуванні, а спільна зміна уявлень обох партнерів, визначається глибиною спілкування.

Навіювання - це цілеспрямований неаргументований вплив однієї людини на іншу. При навіюванні здійснюється процес передачі інформації, заснований на її некритичному сприйнятті. Явище опору внушающому впливу називається *контрсугестією*. Навіювання - це емоційно-вольовий вплив, який не потребує доказів і логіці.

Механізми впливу на партнера:

1. *Зараження* - це несвідома, мимовільна схильність людини певним психічним станам. Воно виявляється через передачу певного емоційного стану або «психічного настрою».

2. *Переконання* – це інтелектуальний вплив на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження.

3. *Наслідування* полягає в тому, що тут здійснюється не просте ухвалення однією людиною зовнішніх рис поведінки іншої, а відтворення першим особливостей і образів демонстрованої поведінки.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРІВІРКИ ЗНАТЬ

1. Основні етапи становлення психології як науки.
2. Зміна предмету психології в процесі її розвитку як науки.
3. Структура сучасної психологічної науки і практики.
4. Порівняльна характеристика наукової і життєвої психології.
5. Психологія і сучасні науки.
6. Взаємозв'язок психології і природних наук.
7. Взаємозв'язок психології і гуманітарних наук.
8. Академічна психологія її основні завдання.
9. Практична психологія. Її основні завдання.
10. Прикладна психологія. Її основні завдання.
11. Психотехнологія. Її основні завдання.
12. Класифікація методів сучасної психології.
13. Інтерпретаційні та емпіричні методи.
14. Методи обробки даних.
15. Організаційні методи.
16. Класифікація психічних явищ.
17. Основні функції психіки.
18. Психіка як властивість живої матерії.
19. Інстинкт як форма поведінки тварин.
20. Навик як форма поведінки тварин.
21. Інтелектуальна форма поведінки вищих тварин.
22. Характеристика сенсорної стадії розвитку психіки.
23. Характеристика перцептивної стадії розвитку психіки.
24. Характеристика інтелектуальної стадії розвитку психіки.
25. Основні погляди на свідомість в психології.
26. Свідомість як вища форма психічного відображення.
27. Основні атрибути свідомості.
28. Свідомість та підсвідомість.
29. Форми свідомості. Індивідуальне, колективне, суспільне.
30. Структура свідомості за К.К. Платоновим.
31. Порівняння діяльності людини і поведінки тварини.
32. Поняття діяльності в психології.
33. Структура діяльності та її види.
34. Поняття спілкування в психології.
35. Види і функції спілкування.

РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Потребностно-мотиваційна сфера особистості

1. *Поняття і основні види потреб*
2. *Поняття мотивів*
3. *Ієрархія мотивів*
4. *Мотив і мотивація*
5. *Теорії мотивації*

1. *Поняття і основні види потреб.*

Потреби - суб'єктивні явища, які спонукають до діяльності, потреби організму відбиваються в чомусь. Все різноманіття потреб може бути зведене до двох основних класів:

1. *Біологічні* потреби легко і швидко насичуються. Регулююча функція біологічних потреб обмежена, оскільки вони визначають поведінку в порівняно невеликі відрізки часу, протягом яких відбувається задоволення потреб.

2. *Інформаційні* потреби (до них відносяться і пізнавальні, і соціальні) є менш насиченими або значно менш насичуються в порівнянні з біологічними потребами. Тому їх регулююча функція по відношенню до поведінки людини є необмеженою.

2. *Поняття мотивів.*

Мотив - це спонукання до дії. Так, Жо Годфруа визначає мотив як «міркування, завдяки якому суб'єкт повинен діяти».

Хайнц Хекхаузен, визначаючи мотив, указує на «динамічний» момент спрямованості дії; мотив розуміється як бажаний цільовий стан в рамках відношення «індивід - середовище».

Якщо, аналізуючи потреби, людина дає відповідь на питання, чому він діє або діє певним чином, то при аналізі мотивів дається відповідь на питання «навіщо?».

О.М. Леонт'єв так визначає мотив: «У самому потребностному стані суб'єкта предмет, який здатний задовольнити потребу, жорстко

не записаний. До свого першого задоволення потреба не знає «свого предмета», він ще повинен бути виявлений. Тільки в результаті такого виявлення потрібність набуває свою наочність, а предмет - свою спонукальну і направляючу, діяльнісну функцію, тобто стає мотивом».

На думку О.М. Леонт'єва, генетично вихідним для людської діяльності є розбіжність мотивів і цілей. На відміну від цілей, мотиви актуально усвідомлюються суб'єктом. При цьому вони знаходять своє психічне відображення у формі емоційного забарвлення дій (тобто додають діям особистісний сенс).

Розвиток людської діяльності веде до роздвоєння функцій мотивів. Одні мотиви, спонукаючи діяльність, надають їй особистісний сенс (змістотворні мотиви), інші, виконуючи роль спонукальних чинників, позбавлені змістотворних функцій (мотиви-стимули).

3. Ієрархія мотивів.

Діяльність людини спрямовується не одним мотивом, а їх сукупністю. При цьому можна виділити *внутрішні мотиви і зовнішні мотиви*. В основі внутрішніх мотивів лежать потреби людини, її емоції, інтереси. До зовнішніх мотивів відносяться цілі, які виходять із ситуації (чинники середовища). Сукупність внутрішніх і зовнішніх мотивів певним чином організовується і складає мотиваційну сферу особистості. Головні відносини, що характеризують мотиваційну сферу особистості, - відносини ієрархії мотивів.

Абрахам Маслоу побудував ієрархію мотивів за ступенем їх близькості до задоволення вітальних потреб. В основі ієрархії лежить необхідність підтримувати

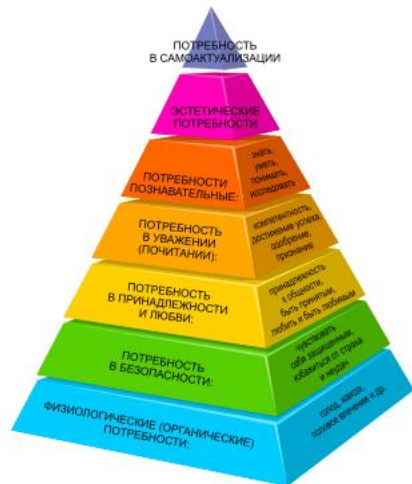

Рис. 24. Піраміда потреб за Абрахамом Маслоу

фізіологічний гомеостаз; вище - мотиви самозбереження; далі - упевненість, престижність, любов. На вершині ієрархії - пізнавальні та естетичні мотиви, що ведуть до розвитку здібностей і само актуалізації особистості (рис. 24).

Ієрархія фундаментальних мотивів (за Абрахамом Маслоу):

- фізіологічні потреби (їжа, вода, сон тощо);
- потреба в безпеці (стабільність, порядок);
- потреби в любові і приналежності (сім'я, дружба);
- потреба в повазі (самоповага, визнання);
- когнітивні і естетичні потреби (в порядку, справедливості, красі симетрії);
- потреба в самореалізації (розвиток здібностей).

О.М. Леонт'єв вважав дану спробу побудови ієрархії невдалою. Він спирався на те, що ієрархічні відносини між мотивами є релятивними (відносними) і визначаються зв'язками діяльності суб'єкта, тобто складаються. При цьому змістотворні мотиви завжди займають більш високе місце в ієрархії мотивів.

4. Мотив і мотивація

У поведінці людини є дві функціонально взаємопов'язані сторони: *спонукальна і регуляція*. Спонукування забезпечує активізацію і спрямованість поведінки, а регуляція відповідає за те, як воно складається з початку і до кінця в конкретній ситуації. Психічні процеси, явища і стани: відчуття, сприйняття, пам'ять, уява, увага, мислення, здібності, темперамент, характер, емоції - все це забезпечує в основному регуляцію поведінки. Що ж стосується її стимуляції, чи спонукування, то воно пов'язане з поняттями мотиву і мотивації. Ці поняття включають уявлення про потреби, інтереси, цілі, наміри, прагнення, спонукування, у людини, про зовнішні чинники, які змушують її вести себе певним чином, про управління діяльністю в процесі її здійснення і про інше.

Термін «мотивація» представляє ширше поняття, ніж *термін «мотив»*. Слово «мотивація» використовується в сучасній психології в двоякому сенсі: як що означає систему чинників, що детермінують поведінку (сюди входять, зокрема, потреби, мотиви, цілі, наміри,

прагнення і багато іншого), і як характеристика процесу, який стимулює і підтримує поведінкову активність на певному рівні.

Мотивацію можна визначити як сукупність причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку людини, її початок, спрямованість і активність. Мотиваційного пояснення вимагають такі сторони поведінки: її виникнення, тривалість і стійкість, спрямованість і припинення після досягнення поставленої мети, перенастроювання на майбутні події, підвищення ефективності, розумність або смислова цілісність окремо взятого поведінкового акту. Крім того, на рівні пізнавальних процесів мотиваційному поясненню підлягають їх вибірковість, емоційно специфічна забарвленість.

Ставлення до мотивації виникає при спробі пояснення, а не опису поведінки. Це - пошук відповідей на запитання на кшталт «чому?», «навіщо?», «з якою метою?», «заради чого?», «який сенс ...?». Виявлення та опис причин стійких змін поведінки і є відповідь на питання про мотивацію вчинків, що містять її.

Будь-яка форма поведінки може бути пояснена як *внутрішніми*, так і *зовнішніми причинами*. У першому випадку в якості вихідного і кінцевого пункту пояснення виступають психологічні властивості суб'єкта поведінки, а в другому - зовнішні умови та обставини його діяльності. У першому випадку говорять про мотиви, потреби, цілі, наміри, бажання, інтереси тощо, а в другому – про стимули, що витікають з ситуації. Іноді всі психологічні чинники, що ніби зсередини людини визначають її поведінку, називають *особистісними диспозиціями*. Тоді, відповідно, говорять про *диспозиційну і ситуативну мотивації* як аналоги внутрішньої і зовнішньої детермінації поведінки.

Диспозиційна і ситуативна мотивації не є незалежними. Диспозиції можуть актуалізуватися під впливом певної ситуації, і, навпаки, активізація певних диспозицій (мотивів, потреб) призводить до зміни ситуації, точніше, її сприйняття суб'єктом. Його увага, в такому випадку, стає виборчою, а сам суб'єкт упереджено сприймає і оцінює ситуацію, виходячи з актуальних інтересів і потреб.

Практично будь-яку дію людини слід розглядати як двояко детерміновану: диспозиційно і ситуативно.

Поведінка особистості в ситуаціях, які здаються однаковими, представляється досить різноманітною, і це розмаїття важко пояснити, апелюючи тільки до ситуації. Встановлено, наприклад, що навіть на одні і ті ж питання людина відповідає по-різному в залежності від того, де і як ці питання йому задаються. У зв'язку з цим є сенс визначити ситуацію не фізично, а психологічно, так, як вона представляється суб'єкту в його сприйнятті і переживаннях, тобто так, як людина розуміє і оцінює її.

Відомий німецький психолог Курт Левін показав, що кожна людина характерним для нього чином сприймає і оцінює одну і ту ж ситуацію і у різних людей ці оцінки не збігаються. Крім того, одна й та сама людина в залежності від того, в якому стані вона знаходиться, ту ж ситуацію може сприймати по-різному. Це особливо характерно для інтелектуально розвинених людей, що мають великий життєвий досвід і здатних з будь-якої ситуації витягти для себе багато корисного, бачити її під різними кутами зору і діяти в ній різними способами (рис. 25).

*Рис. 25. Курт Левін
(1890-1947 р.)*

Миттєву, актуальну поведінку людини слід розглядати як результат безперервної взаємодії її диспозицій із ситуацією.

Це передбачає розгляд мотивації як циклічного процесу безперервної взаємної дії і перетворення, в якому суб'єкт дії та ситуація взаємно впливають один на одного, і результатом цього є реальна поведінка. Мотивація в даному випадку мислиться як процес безперервного вибору і прийняття рішення на основі зважування поведінкових альтернатив.

Мотивація пояснює цілеспрямованість дії, організованість і стійкість цілісної діяльності, спрямованої на досягнення певної мети.

Мотив на відміну від мотивації - це те, що належить самому суб'єкту поведінки, є його стійкою особистісною властивістю, що з середини спонукає до здійснення певних дій. Мотив також можна визначити як поняття, яке в узагальненому вигляді представляє безліч диспозицій.

З усіх можливих диспозицій найбільш важливим є поняття *потреби*. Нею називають стан потреби людини або тварини в певних умовах, коли їм не вистачає чогось для нормального існування та розвитку. Потреба як стан особистості завжди пов'язана з наявністю у людини почуття незадоволеності, пов'язаного з дефіцитом того, що потрібно (звідси назва «потреба») організму (людини).

Потреби є у всіх живих істот, і цим жива природа відрізняється від неживої. Другою її відмінністю, також пов'язаних з потребами, є вибірковість реагування живого саме на те, що становить предмет потреб, тобто на те, чого організму в даний момент часу не вистачає. Потреба активізує організм, стимулює поведінку, спрямовану на пошук того, що потрібно. Вона як би веде за собою організм, призводить до стану підвищеної збудливості окремі психічні процеси й органи, підтримує активність організму до тих пір, поки відповідний стан потреби не буде повністю задоволений.

Кількість і якість потреб, які мають живі істоти, залежить від рівня їх організації, від способу життя та умов життя, від місця, займаного відповідним організмом на еволюційних сходах. Найменше потреб у рослин, які потребують в основному тільки в певних біохімічних і фізичних умовах існування. Найбільше різноманітних потреб у людини, у якої, крім фізичних і органічних потреб, є ще матеріальні, духовні, соціальні (останні є специфічними потребами, пов'язаними зі спілкуванням і взаємодією людей один з одним). Як особистості, люди відрізняються один від одного різноманітністю і особливим поєднанням потреб.

Основні характеристики людських потреб - сила, періодичність виникнення і спосіб задоволення. Додатковою, але дуже суттєвою характеристикою, особливо коли мова йде про особистість, є *предметний зміст потреби*, тобто сукупність тих об'єктів матеріальної і духовної культури, за допомогою яких дана потреба може бути задоволена.

Мета - це безпосередньо усвідомлюваний результат, на який в даний момент спрямована дія, пов'язаний з діяльністю, що задовольняє актуалізовану потребу. Якщо всю сферу складної мотиваційної динаміки поведінки людини уявити у вигляді своєрідної арени, на якій розгортається барвистий і багатогранний спектакль життя, і допустити, що найбільш яскраво в даний момент на ній освітлене те місце, яке повинно приковувати до себе найбільшу увагу глядача (самого суб'єкта), то це і буде мета. Психологічно мета є той мотиваційно-спонукальний зміст свідомості, який сприймається людиною як безпосередній і найближчий очікуваний результат діяльності.

Мета є основним об'єктом уваги, який займає об'єм короткочасної і оперативної пам'яті; з нею пов'язані розгорнуті в даний момент часу розумовий процес і більшість різноманітних емоційних переживань. На відміну від мети, пов'язаної з короткочасною пам'яттю, потреби, ймовірно, зберігаються в довгостроковій пам'яті.

Розглянуті мотиваційні основи: диспозиції (мотиви), потреби і цілі - є основними складовими мотиваційної сфери людини. Співвідношення між ними і загальна структура мотиваційної сфери людини зображена схематично на рис. 26.

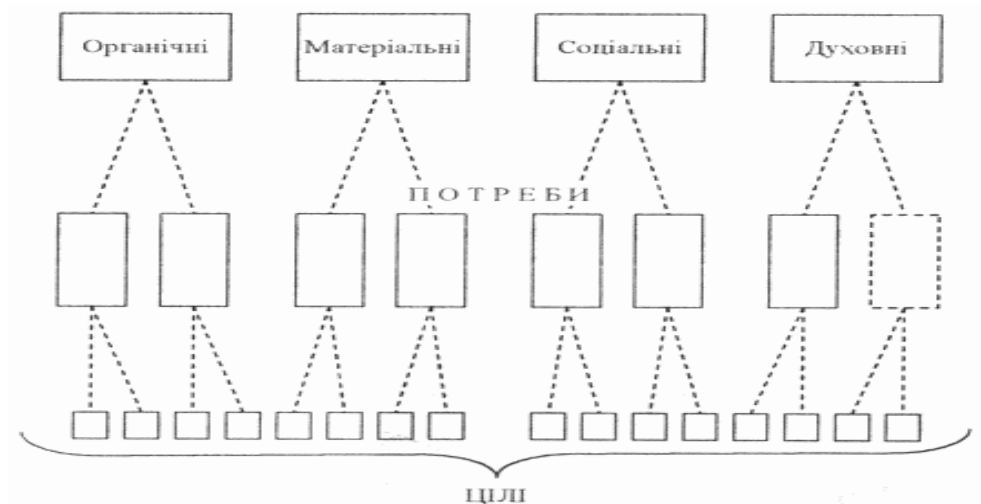

Рис. 26. Рівні мотиваційної сфери особистості

Кожна з диспозицій може бути реалізована в багатьох потребах. У свою чергу поведінка, спрямоване на задоволення потреби, розподіляється на види діяльності, що відповідають приватним цілям.

Мотиваційну сферу людини з точки зору її розвиненості можна оцінювати за такими параметрами: широта, гнучкість та ієрархізованість.

Під *широтою мотиваційної сфери* розуміється якісна розмаїтість мотиваційних чинників - диспозицій (мотивів), потреб і цілей, представлених на кожному з рівнів. Чим більше у людини різноманітних мотивів, потреб і цілей, тим більш розвинутою є її мотиваційна сфера.

Гнучкість мотиваційної сфери характеризує процес мотивації наступним чином. Гнучкою вважається така мотиваційна сфера, в якій для задоволення мотиваційного спонукання більш загального характеру (вищого рівня) можуть бути використані різноманітні мотиваційні збуджувателі нижчого рівня.

Наприклад, більш гнучкою є мотиваційна сфера людини, який в залежності від обставин задоволення одного і того ж мотиву може використовувати більш різноманітні засоби, ніж інша людина. Скажімо, для одного індивіда потреба в знаннях може бути задоволена тільки телебаченням, радіо і кіно, а для іншого засобом її задоволення також є різноманітні книги, періодична преса, спілкування з людьми. У останнього мотиваційна сфера за визначенням буде більш гнучкою.

Ієрархізованість – це характеристика будови кожного з рівнів організації мотиваційної сфери окремо. Потреби, мотиви і цілі не існують як рядом покладені набори мотиваційних диспозицій. Одні диспозиції (мотиви, цілі) сильніше інших і виникають частіше; інші слабше і актуалізуються рідше. Чим більше відмінностей в силі і частоті актуалізації мотиваційних утворень певного рівня, тим вище ієрархізованість мотиваційної сфери.

Інтерес - це особливий мотиваційний стан пізнавального характеру, який, як правило, безпосередньо не пов'язаний з якоюсь однією, актуальною в даний момент часу потребою. Інтерес до себе може викликати будь-яка несподівана подія, мимоволі повернувши до себе увагу, будь-який новий предмет, що з'явився в полі зору. Інтересу відповідає особливий вид діяльності, так званий «орієнтовним

дослідженням». Вищий рівень розвитку такої діяльності, є тільки у людини, - це наукові і художньо-творчі дослідження.

Бажання і наміри – миттєво виникають і досить мотиваційні, часто змінюють один одного, відповідають умовам виконання дії, змінюються. Інтереси, завдання, бажання і наміри більше відповідальні за стиль, а не за спрямованість поведінки.

Мотивація поведінки людини може бути *свідомою і несвідомою*. Багато психологічні проблеми отримують своє рішення, як тільки ми відмовляємося від уявлення про те, що люди завжди усвідомлюють мотиви своїх дій, вчинків, думок і почуттів. Насправді їх істинні мотиви не обов'язково такі, якими вони здаються.

5. *Теорії мотивації.*

Проблема мотивації поведінки людини займала розуми мислителів усіх часів. Всього налічується кілька десятків принципово різних теорій мотивації.

Теорії Античності й Середньовіччя можна умовно поділити на два види: раціональні та ірраціональні.

1. Раціональні теорії мотивації зародилися в роботах Аристотеля та інших грецьких філософів, теологів середньовіччя. Людина розглядалась як особлива істота, наділена розумом. Все, що ні спонукає діяти людини, - раціонально, тобто є наслідком якихось логічних умобудов. Силою свого розуму людина має волю і свободу вибору, ставить цілі і досягає результату.

2. Ірраціональні теорії мотивації в основному описували поведінку тварин, яка невільно, нерозумно, управляється темними, несвідомими силами, що мають свої витoki в органічних потребах.

У *XVII – XVIII ст.* виникли перші наукові теорії мотивації, зокрема теорія прийняття рішення і теорія автомата.

Теорія прийняття рішення пояснює на раціоналістичній основі поведінку людини. Теорія автомата пояснює на ірраціоналістичній основі поведінку тварини. Перша теорія була пов'язана з використанням математичних знань при поясненні поведінки людини. Вона розглядала проблеми вибору людини в економіці. Надалі основні положення даної теорії були перенесені на розуміння людських вчинків в цілому.

Виникнення і розвиток теорії автомата було викликано успіхами механіки. У центрі було вчення про рефлекс. Рефлекс розглядався як механічний (автоматичний) вроджений, відповідь живого організму на зовнішні впливи.

У другій половині XIX ст. наукова громадськість прийняла еволюційну теорію Чарльза Дарвіна, яка дозволила переглянути поведінку людини, спираючись на поняття інстинкту. Чарльз Дарвін був одним з перших, хто звернув увагу на те, що у людини і тварин є багато спільних потреб і форм поведінки, зокрема емоційно-експресивних виразів і інстинктів.

З одного боку почалося інтенсивне вивчення розумних форм поведінки у тварин (Вольфганг Келер, Едвард Торндайк), з іншого - інстинктів у людини (Зігмунд Фрейд, Уільям Макдугалл, І.С. Павлов тощо). В результаті фактично повністю змінилося уявлення про потреби людини і відповідно про мотиви її поведінки. Терміни «потреба», «інстинкт», «рефлекс» і інші міцно зайняли своє місце в науковому апараті. Стали виділяти не тільки біологічні, а й соціальні потреби.

Біологізаторські теорії. За своєю суттю першими біологізаторськими теоріями стали теорії інстинкту Зігмунда Фрейда і Уільяма Макдугалла, які були запропоновані в кінці XIX ст. і отримали популярність в першій половині XX ст. Обидві теорії звели всі форми людської поведінки до вроджених інстинктів.

При цьому в своїй теорії Зігмунд Фрейд спочатку спирався лише на один інстинкт (так званий інстинкт життя - лібідо), зводячи все форми прояву людського до нього. Потім він додав інстинкт смерті (прагнення до руйнування, хаосу).

Уільям Макдугалл запропонував набір з десяти інстинктів: інстинкт винахідництва, інстинкт будівництва, інстинкт цікавості, інстинкт втечі, інстинкт стадності, інстинкт забіякуватості, репродуктивний (батьківський) інстинкт, інстинкт відрази, інстинкт самоприниження, інстинкт самоствердження. Надалі він додав до перерахованих ще вісім інстинктів, які в основному відносяться до органічних потреб. Теорії інстинктів породили безліч суперечок в науковому середовищі. Предметом обговорення було:

- Як довести існування у людини цих інстинктів?

- Якою мірою можуть бути зведені до інстинктів або виведені з них соціально обумовлені форми поведінки?

- Як в конкретній поведінці розділити інстинктивне?

Надалі в психології стали все рідше використовувати поняття «інстинкт», замінивши його поняттям «потреба». В результаті описовий апарат загальної психології збіднів. Поняття «інстинкт» апелює до біологічних схем поведінки, в той же час потреба відображає лише якість насущне незадоволення.

Теорія вищої нервової діяльності була розроблена І.П. Павловим, її розвиток продовжено його учнями, послідовниками і іншими вченими: М.О. Бернштейном, автором теорії психофізіологічної рівневої регуляції рухів; П.Ф. Анохіним, який запропонував модель функціональної системи і пояснив динаміку поведінкового акту; Є.М. Соколовим, який відкрив і дослідив орієнтовний рефлекс, який має велике значення для розуміння психофізіологічних механізмів сприйняття, уваги і мотивації, а також запропонував модель концептуальної рефлекторної дуги.

Інші теорії. Курт Левін запропонував теорію мотивації, засновану на так званій валентності (по аналогії з хімією). Є ціла плеяда теорій мотивації в гуманістичній психології: Генрі Мюррея, Абрахама Маслоу, Гордона Олпорта, Карла Роджерса та інших.

У теорії Генрі Мюррея є первинні потреби (органічні) і вторинні (психогенні), що виникають в процесі розвитку і навчання: потреба досягнення успіхів, потреба в афіліації, потреба в агресії, потреба в незалежності, потреба у протидії, потреба в повазі, потреба в приниженні, потреба в захисті, потреба в домінуванні, потреба в залученні уваги, потреба в уникненні шкідливих впливів, потреба в уникненні невдач, потреба в заступництві, потреба в порядку, потреба в грі, потреба в осмисленні, потреба в сексуальних відносинах, потреба в допомозі, потреба у взаєморозумінні, потреба в придбанні, потреба у відхиленні звинувачень, потреба в пізнанні, потреба в творенні, потреба в поясненні, потреба у визнанні, потреба в ощадливості.

У теорії Абрахама Маслоу існує ієрархія людських потреб, і ці потреби задовольняються зазвичай від нижчих до вищих: фізіологічні (органічні) потреби, потреба в безпеці, потреба в афіліації, потреба в

повазі, пізнавальні потреби, естетичні потреби, потреба в самоактуалізації.

Теорія мотивації в другій половині ХХ ст. У цей час з'явився цілий ряд нових мотиваційних концепцій: Девіда Макклелланда, Джона Аткинсона, Хайнца Хекхаузена, Джорджа Келлі, Джуліана Роттера тощо.

У даних теоріях заперечується принципова можливість створення єдиної універсальної теорії мотивації, однаково успішно пояснюється як поведінка тварин, так і людини. Підкреслюється, що прагнення зняти напругу є основним мотиваційним джерелом цілеспрямованої поведінки на рівні людини не працює, і не є для неї основним мотиваційним принципом.

З'явилися сучасні концепти для опису мотивації: «соціальні потреби», «соціальні мотиви» (Девід Макклелланд, Джон Аткинсон, Хайнц Хекхаузен), «життєві цілі» (Карл Роджерс, Ролло Мей), «когнітивні чинники» (Джуліан Роттер, Джордж Келлі тощо).

На сучасному етапі прийнято вивчати мотивацію людини «людськими методами», тобто для такого роду досліджень розроблена власна методологія.

2.2. Темперамент та характер особистості

1. *Темперамент та його властивості*
2. *Теорії темпераменту*
3. *Характеристика типів темпераменту*
4. *Поняття та структура характеру*
5. *Типології характеру, акцентуації*
6. *Формування характеру*

1. Темперамент та його властивості.

Індивідуально-психологічні особливості – неповторна своєрідність психіки кожної людини. Індивідуальні особливості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях, у пізнавальній, емоційній, вольовій діяльності, потребах та інших процесах.

Темперамент (лат. *Temperamentum* - належне співвідношення частин) - стійке об'єднання індивідуальних особливостей особистості, пов'язаних з динамічними, а не змістовними аспектами діяльності. Темперамент становить основу розвитку характеру; взагалі, з фізіологічної точки зору темперамент - тип вищої нервової діяльності людини.

Темперамент - це індивідуально-своєрідні властивості психіки, що відображають динаміку психічної діяльності людини, і проявляються незалежно від її цілей, мотивів і змісту. Темперамент слабо змінюється протягом життя, і, власне, змінюється навіть не темперамент, а психіка, а темперамент завжди стабільний.

Чотири типу темпераменту у вигляді наочних смайликів (назви в рядках дані зліва направо, і зверху вниз: флегматик, холерик, сангвінік, меланхолік) зображено на рис. 27.

Магія чисел в середземноморській цивілізації призвела до вчення про чотири темпераменти, в той час як на Сході розвивалася п'ятикомпонентна «система світу».

Чотири темпераменти - лише одна з можливих систем для оцінки психологічних особливостей (існують і інші, наприклад, «інтроверсія - екстраверсія»).

Описи темпераментів досить сильно розрізняються у різних психологів і включають в себе досить велику кількість факторів. Були спроби підвести науково-експериментальну базу під теорію темпераментів (І.П. Павлов, Ганс Айзенк, тощо), однак результати, отримані даними дослідниками, лише частково сумісні один з одним. В цілому, класифікація за темпераментами не задовольняє сучасним вимогам до факторного аналізу особистості і зараз цікава швидше з історичної точки зору.

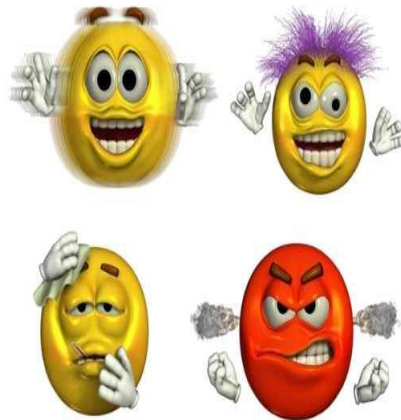

Рис. 27. Чотири типу темпераменту в смайликах

У кожного темпераменту можна знайти як позитивні, так і негативні властивості. Гарне виховання, контроль і самоконтроль дає можливість проявитися: меланхолікові, як людині вразливій з глибокими переживаннями та емоціями; флегматику, як витриманій, без поспішних рішень людині; сангвинику, як високо чуйному для будь-якої роботи людині; холерикові, як пристрасної, шаленої і активної в роботі людині.

Негативні властивості темпераменту можуть проявитися: у меланхоліка (замкнутість і сором'язливість); у флегматика (байдужість до людей, сухість); у сангвініка (поверховість, розкиданість, мінливість); у холерика (поспішність рішень).

Людина, що володіє будь-яким типом темпераменту, може бути здатним і не здатним; тип темпераменту не впливає на здібності людини, просто одні життєві завдання легше вирішуються людиною одного типу темпераменту, інші - іншого.

2. *Теорії темпераменту.*

Ідея та теорія про темперамент в своїх джерелах бере початок у працях давньогрецького лікаря Гіппократа. Він описав основні типи темпераментів, дав їм характеристики, але пов'язав темперамент не з властивостями нервової системи, а із співвідношенням різних речовин в організмі: крові, слизу та жовчі – сангвінічний (переважає кров), холеричний (жовта жовч), меланхолічний (чорна жовч), флегматичний (слиз). Підхід Гіппократа був суто фізіологічним: темперамент ніяк не пов'язувався з психічним життям. Згодом з'явилися умовиводи про те, які психічні якості мають бути у людини з перевагою в організмі однієї з чотирьох речовин. Ця перша спроба належала античному лікарю Галену. Його класифікація мало змінилась з тих часів. Останні, з відомих описів, які використовуються і у сучасній психології, належать німецькому філософу Іммануїлу Канту. Іммануїл Кант розподіляв темпераменти людини (прояви темпераменту можна помітити й у вищих тварин) на два типи: темпераменти почуття та темпераменти діяльності.

Поворотним пунктом в історії природничого вивчення темпераментів стало вчення І.П. Павлова про типи вищої нервової діяльності, спільних для людей і вищих ссавців. І.П. Павлов довів, що

фізіологічної основою темпераменту є тип вищої нервової діяльності, який визначається співвідношенням основних властивостей нервової системи: сили, врівноваженості і рухливості процесів збудження і гальмування, що протікають в нервовій системі. Тип нервової системи визначається генотипом, тобто спадковим типом (рис. 28).

Рис. 28. Типологія темпераменту за І.П.Павловим

І. Павлов виділив 4 чітко окреслених типу нервової системи, тобто певних комплексів основних властивостей нервових процесів.

- Слабкий тип характеризується слабкістю як збуджувального, так і гальмівного процесів - відповідає гіпократівському меланхолікові.
- Сильний неуврівноважений тип характеризується сильним дратівливим процесом і відносно сильним процесом гальмування - відповідає холерику, «нестримного» типу.
- Сильний уврівноважений рухливий тип - відповідає сангвинику, «живому» типу.
- Сильний уврівноважений, але з інертними нервовими процесами - відповідає флегматику, «спокійного» типу.

Існують також конституціональні теорії пояснення темпераменту до яких відноситься теорія німецького психіатра Ернста Кречмера та американського психолога Вільяма Шелдона, які виходять з відмінностей та конституції організму: його фізичної будови, співвідношення його окремих частин, різних тканин.

Наприклад, Вільям Шелдон проаналізувавши 4000 фотографій оголених студентів коледжу і провівши кореляційний аналіз між ознаками зовнішності і 50 поведінковими характеристиками, запропонував розрізняти такі типи особистості: ендоморфний, мезоморфний і екторморфний (рис. 29).

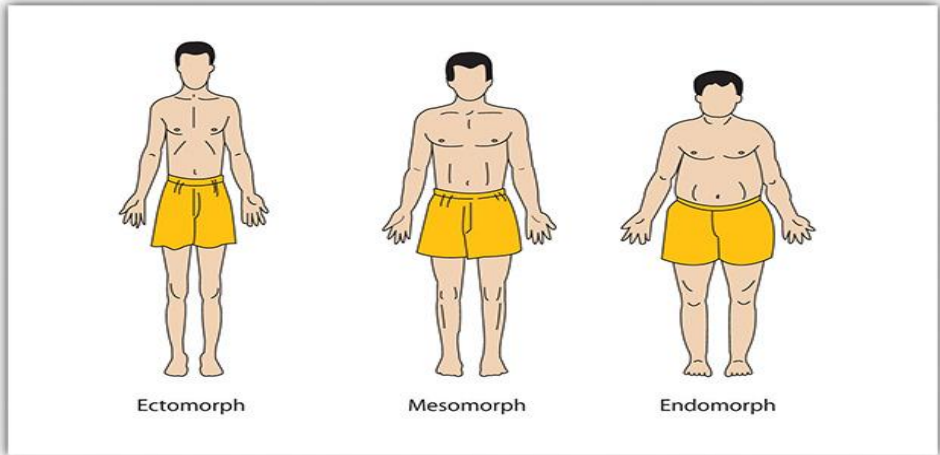

Рис. 29. Типологія темпераменту за Вільямом Шелдоном

Ендоморфний тип (з великим животом, значними жировими відкладеннями на плечах і стегнах, слабкими кінцівками) проявляє схильність до вісцеротонії (лат. viscera - нутрощі і грец. tonos - напруга). Він товариський і поступливий, привітний, любить комфорт, легко виражає свої почуття. Прагне спілкування.

Мезоморфний тип (могутня статура, груди «колесом», квадратна голова, широкі долоні і ступні) схильний до соматотонії (soma - тіло і tonos - напруга). Це люди неспокійні, нерідко агресивні, полюбляють пригоди. Досить потайливі у почуттях і думках.

У поставі й діях цей тип виражає впевненість, складні життєві ситуації прагне вирішувати поведінково, через зміну світу навколо себе. У стані сп'яніння такі люди настирливі й агресивні.

Екторморфний тип (худорлявий і високий, зі слаборозвиненими внутрішніми органами, худим обличчям, вузькою грудною кліткою, тонкими довгими кінцівками) звичайно відрізняється церебротонією

(лат. cerebrum - мозок і грец. tonos - напруга). Це люди загальмовані й інтровертні, нетовариські, потайливі. У їхній поставі відчувається скутість. У важких ситуаціях схильні до самоти. Найпродуктивнішим і щасливим для них переважно виявляється пізній період життя.

Від темпераменту людини залежать:

- швидкість виникнення психічних процесів (наприклад, швидкість сприйняття, швидкість мислення, тривалість зосередження уваги тощо);
- пластичність і стійкість психічних явищ, легкість їх зміни і перемикавання;
- темп і ритм діяльності;
- інтенсивність психічних процесів (наприклад, сила емоцій, активність волі);
- спрямованість психічної діяльності на певні об'єкти (екстраверсія або інтроверсія).

В даний час концепцію чотирьох темпераментів підкріплюють поняттями «гальмування» і «порушення» нервової системи. Співвідношення «високого» і «низького» рівнів, для кожного з цих двох незалежних параметрів, дає якусь індивідуальну характеристику людини, і, як результат - формальне визначення кожного з чотирьох темпераментів.

Розвиток програми «Геном людини» створює умови для розкриття функцій генів людини, які визначають темперамент через гормони (серотонін, мелатонін, дофамін) та інші біохімічні медіатори. Біохімія і генетика дозволяють встановити і формалізувати психологічні фенотип людей, помічені ще лікарями давнини.

3. Характеристика типів темпераменту.

Опис особливостей різних темпераментів може допомогти розібратися в рисах темпераменту людини, якщо вони чітко виражені, але люди з різко вираженими рисами певного темпераменту не так вже й часто зустрічаються, найчастіше у людей буває змішаний темперамент в різних поєднаннях. Але переважання рис будь-якого типу темпераменту дає можливість віднести темперамент людини до того чи іншого типу (рис. 30).

Типи темпераментів

Холерик Сангвінік Флегматик Меланхолік

Рис. 30. Типи темпераменту

Флегматик не поспішаючий, незворушний, має стійкі прагнення і настрої, зовні скупий на прояв емоцій і почуттів. Він проявляє завзятість і наполегливість в роботі, залишаючись спокійним і врівноваженим.

У роботі він продуктивний, компенсуючи свою неспішність старанністю.

Холерик - швидкий, пристрасний, поривчастий, проте абсолютно нерівноважений, зрізко мінливим настроєм з емоційними спалахами, швидко виснажується. У нього немає рівноваги нервових процесів, це його різко відрізняє від сангвініка. Холерик, захоплюючись, безладно витрачає свої сили і швидко виснажується.

Сангвінік - жива, гаряча, рухлива людина, з частою зміною настрою, вражень, з швидкою реакцією на всі події, що відбуваються навколо нього, досить легко примиряється зі своїми невдачами і неприємностями. Зазвичай сангвініки володіють виразною мімікою. Вони дуже продуктивні в роботі, коли їм цікаво, приходячи в сильне збудження від цього, якщо робота не цікава, сангвінік ставиться до неї байдуже, йому стає нудно.

Меланхолік - людина легко ранима, схильна до постійного переживання різних подій, він гостро реагує на зовнішні фактори. Свої астеничні переживання він часто не може стримувати зусиллям волі, він підвищено вразливий, легко емоційно вразливий.

Оскільки формування особливостей темпераменту є процес, який у величезній мірі залежить від розвитку вольових рис особистості, першорядне значення для виховання темпераменту має формування морально-вольових рис характеру. Оволодіння своєю поведінкою і означатиме формування позитивних якостей темпераменту.

Темперамент треба строго відрізнити від характеру. Темперамент ні в якій мірі не характеризує змістовну сторону особистості (світогляд, погляди, переконання, інтереси тощо), не визначає цінність особистості або межу можливих для даної людини досягнень. Він має відношення лише до динамічної сторони діяльності. Характер нерозривно пов'язаний зі змістовною стороною особистості.

Включаючись в розвиток характеру, властивості темпераменту змінюються, в силу чого одні й ті ж вихідні властивості можуть призвести до різних властивостей характеру в залежності від умов життя і діяльності. Так, при відповідному вихованні та умови життя у людини з нервовою системою слабкого типу може утворитися сильний характер, і, навпаки, риси слабохарактерності можуть розвинути при «тепличному» вихованні у людини з сильною нервовою системою. У всіх своїх проявах темперамент опосередкований і обумовлений усіма реальними умовами і конкретним змістом життя людини. Наприклад, відсутність витримки і самовладання в поведінці людини не обов'язково говорить про холеричний темперамент. Воно може бути недоліком. Безпосередньо темперамент проявляється в тому, що в однієї людини легше, в іншого важче виробляються необхідні реакції поведінки, що для однієї людини потрібні одні прийоми вироблення тих чи інших психічних якостей, для іншого - інші.

Безперечно, що при будь-якому темпераменті можна розвинути всі суспільно цінні властивості особистості. Однак конкретні прийоми розвитку цих властивостей істотно залежать від темпераменту. Тому темперамент - важлива умова, з якою треба рахуватися при

індивідуальному підході до виховання і навчання, до формування характеру, до всебічного розвитку розумових і фізичних здібностей.

4. *Поняття та структура характеру.*

Характер - це сукупність стійких індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, до інших людей, до праці, навколишньої дійсності та до самої себе. Характер виявляється у діяльності і спілкуванні (як і темперамент) та включає до себе те, що надає поведінці людини специфічний, характерний для неї відтінок.

Термін «характер» від грец. *charakter* – «риси», «прикмета», «відбиток». Характер може виявлятися в особливостях діяльності, якою людина переважно займається. У спілкуванні з людьми характер людини виявляється у манері поведінки, у способах реагування на дії та вчинки людей. Манера спілкування може бути більш чи менш делікатною, тактичною або безцеремонною, увічливою або брутальною. Характер, на відміну від темпераменту, обумовлений не стільки властивостями нервової системи, скільки культурою людини, її вихованням.

Характер людини - це те, що визначає її значущі вчинки, а не випадкові реакції на ті чи інші стимули або обставини. У своєму формуванні, розвитку та функціонуванні характер людини найтіснішим чином пов'язаний з темпераментом. Останній являє собою динамічну сторону характеру – визначає зовнішню, динамічну форму його вираження. Характер, як і темперамент, є достатньо стійким та малозмінним.

Визначити *структуру характеру* означає виокремити в ньому провідні компоненти, без яких цілісність характеру уявити не можна.

У структурі характеру необхідно розрізнити зміст і форму. *Зміст характеру особистості* визначається суспільними умовами життя та виховання. Вчинки людини завжди чимось мотивуються, на щось або на когось спрямовуються. Але *за формою* наміри, прагнення реалізуються по-різному. Це залежить від обставин, ситуацій, у яких перебуває людина, і від особливостей її характеру, передусім від темпераменту.

У структурі характеру виокремлюють такі його компоненти:

• спрямованість	• темперамент
• переконання	• повноту
• розумові риси	• цілісність
• емоції	• визначеність
• волю	• силу

Існує розподіл рис особистості людини на *мотиваційні* та *інструментальні*. Мотиваційні спонукають, спрямовують діяльність, підтримують її, а інструментальні надають їй певного стилю. Характер можна зарахувати до числа інструментальних особистісних властивостей. Від нього більше залежить не зміст, а манера виконання діяльності.

В характері можна виділити ряд підсистем або властивостей (рис), саме й виражаючих різне ставлення особистості до окремих сторін дійсності:

1. Риси, які виявляються у *діяльності* (ініціативність, працездатність, працелюбність, або, навпаки, безініціативність, лінощі тощо);

2. Риси особистості, які виявляються у *стосунках людини* з іншими людьми, тобто у спілкуванні (тактовність - нетактовність, увічливість - брутальність, чуйність - бездушність);

3. Риси, які виявляються у *ставленні людини до самої себе* (самокритичність - завищена зарозумілість, скромність - нахабство);

4. Риси, як сукупність ставлень людини *до речей* (акуратність - недбалість, щирість - скупість).

Можлива також інша класифікація рис характеру, наприклад:

1. Властивості, які визначають вчинки людини у виборі цілей діяльності і спілкування (розважливність, раціональність, або альтернативні їм риси);

2. Властивості, які відносяться до дій, спрямованих на досягнення поставленої мети (наполегливість, цілеспрямованість, послідовність тощо, а також протилежні їм якості);

3. Властивості, які мають суто інструментальне значення, безпосередньо пов'язане з темпераментом (інтроверсія - екстраверсія, спокій - тривожність, стриманість - імпульсивність, пластичність - ригідність).

Своєрідне поєднання всіх цих рис характеру у однієї людини дозволяє віднести її до певного типу.

5. Типології характеру, акцентуації.

Спроби побудови типології характерів неодноразово робилися протягом всієї історії психології. Однією з найбільш відомих і ранніх з них з'явилася та, яка ще на початку нашого століття була запропонована німецьким психіатром і психологом Ернстом Кречмером. Трохи пізніше аналогічну спробу зробив його американський колега Уільям. Шелдон, а в наші дні - Ерік Фромм, Карл Леонгард, А.Є. Личко і ряд інших учених.

Всі типології людських характерів виходили з ряду загальних ідей. Основні з них такі:

1. Характер людини формується досить рано в онтогенезі і протягом іншого його життя виявляє себе як більш-менш стійкий.

2. Ті поєднання особистісних рис, які входять в характер людини, не є випадковими. Вони утворюють чітко помітні типи, що дозволяють виявляти і будувати типологію характерів.

Велика частина людей відповідно до цієї типології може бути розділена на групи.

Ернст Кречмер виділив і описав три найбільш часто зустрічаються типу будови тіла або конституції людини: астеничний, атлетичний і пікнічний (рис. 31). Кожен з них він пов'язав з особливим типом характеру (згодом виявилось, що належних наукових основ для цього у автора не було).

1. *Астеничний тип*, за Ернстом Кречмером, характеризує невелика товщина тіла у профіль при середньому або вище середнього зрості. Зазвичай, це тонка та худорлява людина, тонка шкіра обличчя і тіла, вузькі плечі, тонкі руки тощо.

2. *Атлетичному типу* властивий сильно розвинений скелет та мускулатура. Така людина зазвичай середнього або високого зросту, з

широкими плечима, міцною грудною клітиною, у неї щільна, висока голова.

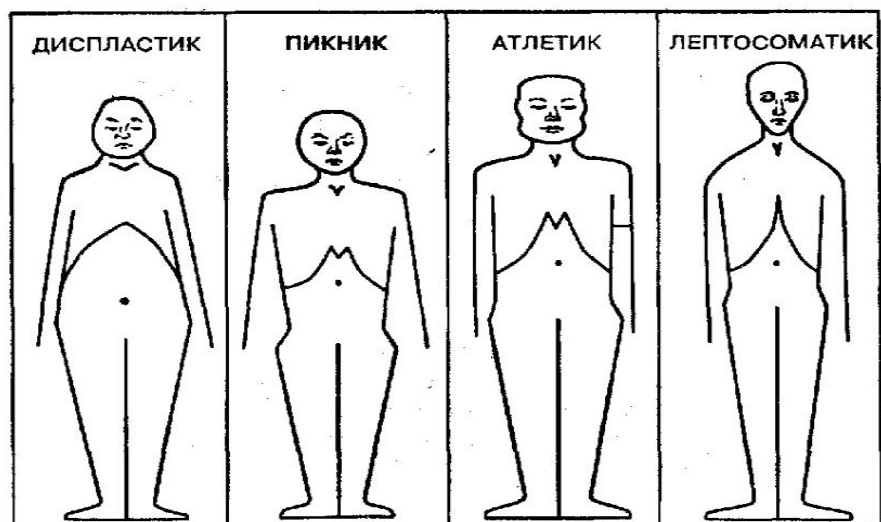

Рис. 31. Типологія характерів Ернста Кречмера

3. *Пікнічний тип* відрізняється сильно розвинутими внутрішніми порожнинами тіла (голови, живота), схильністю до ожиріння при слабко розвинених м'язах та опорно-руховому апараті. Така людина середнього зросту з короткою шиєю, яка сидить між плечима.

Хоча й типологія Ернста Кречмера була побудована абстрактним шляхом, вона містила у собі ряд життєво правдивих спостережень. З часом дійсно з'ясувалось, що люди з певним типом будови тіла мають схильність до захворювань, які супроводжуються акцентуаціями відповідних рис характеру. Більш пізні класифікації типів характеру будувались в основному на описах цих акцентуацій. Одна з них належить відомому вітчизняному психіатру А.Є. Лічко. Ця класифікація побудована на підставі спостереження за підлітками.

Акцентуація характеру, за А.Є. Лічко, - це надмірне підсилення окремих рис характеру, при якому спостерігаються відхилення в психології та поведінці людини, що не виходять за межі норми, але знаходяться на межі патології. Такі акцентуації, як тимчасові стани психіки, найчастіше спостерігаються у підлітковому та ранньому юнацькому віці.

А.Є. Лічко виділив наступні типи акцентуацій: гіпертимний, циклоїдний, сенситивний, шизоїдний, істероїдний, конформний, психастеничний, паранойальний, нестійкий, емоційно-лабільний, епілептоїдний.

Близькою до класифікації А.Є. Лічко є типологія характерів, що запропонована німецьким вченим Карлом Леонгардом. Ця класифікація заснована на оцінці стиля спілкування людини з оточуючими людьми.

Класифікація характерів А.Є. Лічко побудована на основі результатів спостережень та їх узагальнені і в цьому розумінні не є науково точною. Класифікація Карла Леонгарда стосується в основному дорослих людей і являє типологію характерів переважно з точки зору ставлення до людей (але характер людини виявляється також у ставленні до справи).

Найбільшого поширення набула класифікація спрямованості особистості на внутрішній або зовнішній світ, її ще іноді називають класифікацією Карла Юнга.

Швейцарський психолог і психіатр Карл Юнг розробив типологію характерів, в основі якої лежить виділення домінуючої психічної функції (мислення, почуття, інтуїція, відчуття) і класифікував всіх людей за переважаючою спрямованості на зовнішній або внутрішній світ (екстравертивний і інтровертивний типи).

Така класифікація виглядає, здавалося б, просто, але ґрунтується на складних, протидіючих взаєминах свідомого і несвідомого в психіці людини.

Екстраверт - відкрита, пряма людина, всім зрозумілий, активний і надзвичайно товариський, має багато друзів і знайомих, він не любить самотності, любить подорожувати, мало цікавиться своїм здоров'ям, намагається взяти від життя все, що тільки можливо. Він, як правило, стає душею компанії, любить розповідати анекдоти, є

ініціатором різних вечірок і зустрічей, в повсякденному житті орієнтується на обставини, а не на суб'єктивну думку.

Інтроверт - внутрішньо зосереджений, замкнутий мислитель, звернений усередину, в себе, відгороджений від навколишнього світу людина, що ретельно аналізує події, при цьому підозрюючи в діях інших другої зміст, підтекст. У нього мало друзів, тому що складно встановлювати нові контакти, самотність йому ближче, він не звик міняти свої звички. Інтроверт - недовірлива людина з високим ступенем тривожності, він дорожить своїм здоров'ям, прислухаючись до відчуттів в собі.

Однак можна виділити і людей - амбівертів, у них є в рівній мірі риси характеру екстра - і інтроверта.

В даний час немає загальноприйнятої класифікації типів характерів, очевидно, слід підходити до цього питання в якійсь мірі умовно, розмежовуючи людей за типами, темпераментами і іншими особливостями.

6. Формування характеру.

Формування характеру – це процес становлення стійких психологічних утворень особистості під впливом об'єктивних і спеціально створених для цього умов, коли її дії та вчинки в результаті їх багаторазових повторень стають звичними і визначають типову модель її поведінки.

Як прижиттєве утворення людини, характер визначається і формується протягом всього життя людини. Спосіб життя включає до себе спосіб думок, почуттів, спонукань, дій у їх єдності. Тому, як формується певний спосіб життя людини, формується і сама людина. Велику роль відіграють суспільні умови і конкретні життєві обставини, в яких відбувається життєвий шлях людини, на підставі її природничих властивостей і в наслідок дій та вчинків. Але безпосередньо формування характеру в різних за рівнем розвитку групах (сім'я, дружня компанія, клас, спортивна команда, колектив тощо). В залежності від того, яка група є для особистості референтною і які цінності підтримуються в цій групі, відповідні риси характеру будуть розвиватися у її членів. Риси характеру також будуть залежать від позиції індивіда у групі.

Зміст характеру, який відображує суспільні впливи, складає життєву спрямованість особистості, тобто її матеріальні та духовні потреби, інтереси, переконання, ідеали тощо. Спрямованість особистості визначає цілі, життєвий план людини, ступень її життєвої активності.

В сформованому характері ведучим компонентом є система переконань. Переконаність визначає довготривалість спрямованості поведінки людини, її неприхильність у досягненні зазначених цілей. Особливості характеру тісно пов'язані з інтересами людини, за тої умови, що її інтереси стійки та глибокі.

Люди з подібною спрямованістю можуть йти зовсім різними шляхами до досягнення мети і використовувати для цього особливі прийоми та способи. Ця відмінність визначає і специфіку характеру особистості.

Риси характеру, або його сторони - є деякі стійкі стереотипи поведінки. Характер не є застиглим утворенням, він формується на всьому життєвому шляху людини. Характер лише одна із сторін, але не вся особистість. Людина здатна піднятися над своїм характером, здатна змінити його.

Сенситивним періодом життя для становлення характеру можна вважати вік від 2-3 до 9-10 років, коли діти багато та активно спілкуються як з оточуючими дорослими людьми, так і з однолітками, відкриті для впливу з боку, з готовністю його сприймають.

Раніше інших в характері людини закладаються такі риси, як доброта, чуйність, товариськість, а також протилежні їм якості - егоїстичність, нечулість, байдужість до людей. Є дані про те, що початок формування даних рис характеру - у дошкільному дитинстві, у перших місяцях життя і визначається способом звернення матері до своєї дитини.

Ті властивості характеру, які більш яскраво виявляються у праці - працелюбство, акуратність, сумлінність, відповідальність, наполегливість, інші «ділові» якості - складаються пізніше, в ранньому та дошкільному дитинстві. Вони формуються та закріплюються в іграх дітей та посильних їм видах домашньої праці. Сильний вплив на їх розвиток здійснює адекватна віку і потребам дитини стимуляція з боку дорослих. В характері дитини даного віку зберігаються і

закріплюються в основному такі риси, які постійно одержують підтримку (позитивні підкріплення).

В початкових класах оформлюються риси характеру, які проявляються у стосунках з людьми. Цьому сприяє розширення сфери спілкування дитини з оточуючими за рахунок безлічі нових друзів, дорослих - вчителів. Якщо те, що дитина як особистість набула в домашніх умовах одержує в школі підтримку, то відповідні риси характеру у неї закріплюються і частіше всього зберігаються протягом всього подальшого життя. Якщо ж досвід спілкування з однолітками, учителями, іншими дорослими не підтверджує як правильні ті характерні форми поведінки, які дитина отримала вдома, то починається поступова ломка характеру, яка зазвичай супроводжується вираженими внутрішніми та зовнішніми конфліктами. Перебудова характеру, яка відбувається при цьому, не завжди призводить до позитивного результату.

В підлітковому віці активно розвиваються і закріплюються вольові риси характеру, а рання юність закладає базові моральні та світоглядні основи його. До закінчення школи характер людини можна вважати в основному складеним і те, що відбувається з нею в подальшому майже ніколи не робить характер людини невпізнаним для тих, хто з нею спілкувався в шкільні роки.

2.3. Здібності особистості

1. *Характеристика здібностей*
2. *Класифікація здібностей*
3. *Рівні розвитку здібностей*
4. *Природні умови формування здібностей - задатки*
5. *Розвиток здібностей*

1. Характеристика здібностей.

Коли ми намагаємося зрозуміти і пояснити, чому різні люди, які обставинами життя поставлені в однакові або приблизно однакові умови, досягають різних успіхів, то звертаємося до поняття здібності, вважаючи, що різницю в успіхах можна цілком задовільно пояснити

ними. Це ж поняття використовується нами тоді, коли потрібно усвідомити, через що одні люди швидше і краще, ніж інші, засвоюють знання, вміння і навички. Що ж таке здібності?

Термін «здібності», незважаючи на його давнє і широке застосування в психології, наявність у літературі багатьох його визначень, неоднозначний.

Підсумувавши його значення, Р.С. Немов представив їх в компактній класифікації:

1. *Здібності* - властивості душі людини, що розуміються як сукупність усіляких психічних процесів і станів. Це найбільш широке і найстаріше з наявних визначень здібностей. В даний час їм практично вже не користуються в психології.

2. *Здібності* є високий рівень розвитку загальних і спеціальних знань, умінь і навичок, що забезпечують успішне виконання людиною різних видів діяльності. Дане визначення з'явилося і було прийнято в психології XVIII-XIX ст., та вживається по теперішній час.

3. *Здібності* - це те, що не зводиться до знань, умінь і навичок, але пояснює (забезпечує) їх швидке придбання, закріплення і ефективне використання на практиці. Цей визначення прийнято зараз і найбільш поширене.

Ми будемо спиратися на третє визначення, запропоноване Б.М. Тепловим. Уточнимо його, користуючись посиланнями на роботи автора. У понятті «здібності», вважає він, укладено три ідеї. «По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої ... По-друге, здібностями називають не усякі взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, які мають відношення до успішності виконання будь-якої діяльності або багатьох діяльностей ... По-третє, поняття «здатність» не зводиться до тих знань, навичок чи умінь, які вже вироблені в даній людині».

Здібності не можуть існувати інакше, як в постійному процесі розвитку. Здатність, яка не розвивається, якої на практиці людина перестає користуватися, з часом втрачається. Тільки завдяки постійним вправам, пов'язаним з систематичними заняттями такими складними видами людської діяльності, як музика, технічне і художня творчість,

математика, спорт тощо, ми підтримуємо у себе і розвиваємо далі відповідні здібності.

Успішність виконання будь-якої діяльності залежить не від якої-небудь однієї, а від поєднання різних здібностей, причому це поєднання, що дає один і той же результат, може бути забезпечено різними способами. При відсутності необхідних задатків до розвитку одних здібностей їх дефіцит може бути заповнений за рахунок більш сильного розвитку інших.

2. Класифікація здібностей.

Класифікацій здібностей людини досить багато. В першу чергу необхідно розрізнити *природні здатності і специфічні людські здібності*, які мають суспільно-історичне походження. Багато з природних здібностей є спільними для людей і тварин, особливо вищих, наприклад - для мавп. Такими елементарними здібностями є сприйняття, пам'ять, мислення, здатність до елементарних комунікацій на рівні експресії. Ці здібності безпосередньо пов'язані з уродженими задатками, але не тотожні їм, а формуються на їх основі при наявності елементарного життєвого досвіду через механізми навчання типу умовно-рефлекторних зв'язків.

У людини, крім біологічно обумовлених, є здібності, які розвиваються в соціальному середовищі. Це *загальні і спеціальні вищі інтелектуальні здібності*, засновані на користуванні промовою і логікою, теоретичні та практичні, навчальні та творчі, предметні і міжособистісні.

Загальні здібності включають ті, якими визначаються успіхи людини в самих різних видах діяльності. До них, наприклад, відносяться розумові здібності, тонкість і точність ручних рухів, розвинена пам'ять, досконала мова і ряд інших. *Спеціальні здібності* визначають успіхи людини в специфічних видах діяльності, для здійснення яких необхідні задатки особливого роду та їх розвиток. До таких здібностей можна віднести музичні, математичні, лінгвістичні, технічні, літературні, художньо-творчі, спортивні і ряд інших.

Наявність у людини загальних здібностей не виключає розвитку спеціальних і навпаки. Нерідко загальні і спеціальні здібності співіснують, взаємно доповнюючи і збагачуючи один одного.

Теоретичні та практичні навички відрізняються тим, що перші визначають схильність людини до абстрактно-теоретичних роздумів, а другі - до конкретних, практичних дій. Такі здібності, на відміну від загальних і спеціальних, навпаки, частіше не поєднуються один з одним, разом зустрічаючись тільки в обдарованих, різнобічно талановитих людей.

Навчальні і творчі здібності відрізняються один від одного тим, що перші визначають успішність навчання і виховання, засвоєння людиною знань, умінь, навичок, формування якостей особистості, в той час як другі - створення предметів матеріальної і духовної культури, виробництво нових ідей, відкриттів і винаходів, словом - індивідуальну творчість в різних областях людської діяльності.

Здібності до спілкування, взаємодії з людьми, а також предметно-діяльні, або предметно-пізнавальні, здібності - в найбільшій мірою соціально обумовлені. Для прикладу здібностей першого виду можна навести мову людини як засіб спілкування (мова в її комунікативній функції), здібності міжособистісного сприйняття і оцінювання людей, здатності соціально-психологічної адаптації до різних ситуацій, здатності входити в контакт з різними людьми, розташовувати їх до себе, надавати на них вплив тощо.

До сих пір в психології переважна увага зверталася саме на *предметно-діяльні здібності*, хоча здібності міжособистісного характеру мають не менше значення для психологічного розвитку людини, її соціалізації і придбання ним необхідних форм суспільної поведінки. Без володіння мовою як засобом спілкування, наприклад без вміння адаптуватися до людей, правильно сприймати і оцінювати їх самих і їхні вчинки, взаємодіяти з ними і налагоджувати добрі взаємини в різних соціальних ситуаціях, нормальне життя і психічний розвиток людини були б просто неможливими. Відсутність у людини такого роду здібностей стало б непереборною перешкодою якраз на шляху перетворення його з біологічної істоти в соціальну. І міжособистісні, і предметні здібності взаємно доповнюють один одного. Завдяки їхньому поєднанню людина має можливість розвиватися повноцінно і гармонійно.

3. Рівні розвитку здібностей.

У психології найчастіше зустрічається така класифікація *рівнів розвитку здібностей*: здатність, обдарованість, талант, геніальність. Зміст яких дивись в Додаток В.

Всякі здібності в процесі свого розвитку проходять ряд етапів. Для того, щоб деяка здатність піднялася у своєму розвитку на більш високий рівень, необхідно, щоб вона була вже досить оформлена на попередньому рівні. Але для розвитку здібностей спочатку має бути певна підстава, яку складають *задатки* - анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, що становлять природну основу розвитку здібностей. Наприклад, в якості вроджених задатків можуть виступати особливості розвитку різних аналізаторів. Так, певні характеристики слухового сприйняття можуть виступати в якості основи для розвитку музичних здібностей. Задатки інтелектуальних здібностей проявляються, перш за все, у функціональній діяльності мозку - його більшій чи меншій збудливості, рухливості нервових процесів, швидкості утворення тимчасових зв'язків тощо. В тому, що І.П. Павлов назвав *генотипом* - вродженими особливостями нервової системи.

До числа таких властивостей відносяться:

- 1) сила нервової системи по відношенню до збудження, тобто її здатність тривалий час витримувати, не виявляючи позамежного гальмування, інтенсивні і часто повторювані навантаження;
- 2) сила нервової системи по відношенню до гальмування, здатність витримувати тривалі і часто повторювані гальмівні впливи;
- 3) врівноваженість нервової системи по відношенню до збудження і гальмування, яка проявляється в однаковій реактивності нервової системи у відповідь на збудливі і гальмівні впливи;
- 4) лабільність нервової системи, що оцінюється за швидкістю виникнення і припинення нервового процесу збудження або гальмування.

В даний час в диференціальній психології найчастіше використовується 12-мірна класифікація властивостей нервової системи людини, запропонована В.Д. Небиліциним. У неї входять 8 первинних властивостей (сила, рухливість, динамічність і лабільність по відношенню до збудження і гальмування) і 4 вторинних властивості

(врівноваженість за цими основними властивостями). Доведено, що дані властивості можуть ставитися як до всієї нервової системи (її загальні властивості), так і до окремих аналізаторів (парціальні властивості).

Слід зазначити, що ці вроджені анатомо-фізіологічні особливості будови мозку, органів почуттів і руху, або вроджені задатки, і визначають природну основу індивідуальних відмінностей між людьми.

На думку І.П. Павлова, основу індивідуальних відмінностей визначають переважаючий тип вищої нервової діяльності та особливості співвідношення сигнальних систем. Виходячи з даних критеріїв, можна виділити три типологічні групи людей: художній тип (переважання першої сигнальної системи), розумовий тип (переважання другої сигнальної системи) і середній тип (рівне представництво).

Виділені Павловим типологічні групи припускають у представників тієї чи іншої групи присутність різних вроджених задатків. Так, основні відмінності художнього типу від розумового проявляються у сфері сприйняття, де для «художника» характерно цілісне сприйняття, а для «мислителя» - дроблення її на окремі частини; в сфері уяви і мислення у «художників» відзначається переважання образного мислення і уяви, в той час як для «мислителів» більш характерно абстрактне, теоретичне мислення; в емоційній сфері особистості художнього типу відрізняються підвищеною емоційністю, а для представників розумового типу більш властиві розумове, інтелектуальні реакції на події.

4. Природні умови формування здібностей - задатки.

Слід підкреслити, що наявність певних задатків у людини не означає, що у неї будуть розвиватися ті чи інші здібності. Наприклад, істотною передумовою для розвитку музичних здібностей є тонкий слух. Але будова периферичного (слухового) і центрального нервового апарату є лише передумовою до розвитку музичних здібностей. Будова мозку не передбачає, які професії та спеціальності, пов'язані з музичним слухом, можуть виникнути в людському суспільстві. Не передбачено і те, яку область діяльності обере для себе людина і які

можливості будуть надані їй для розвитку наявних у неї задатків. Отже, в якому ступені будуть розвинені задатки людини, залежить від умов її індивідуального розвитку.

Таким чином, *розвиток задатків* - це соціально обумовлений процес, який пов'язаний з умовами виховання та особливостями розвитку суспільства. Задатки розвиваються і трансформуються в здатності за умови, якщо в суспільстві виникла потреба в тих чи інших професіях, зокрема де потрібен саме тонкий музичний слух. Другим істотним фактором розвитку задатків є особливості виховання.

Задатки неспецифічні. Наявність у людини задатків певного виду не означає, що на їх базі в сприятливих умовах обов'язково повинна розвинути якась конкретна здатність. На основі одних і тих самих задатків можуть розвиватися різні здібності в залежності від характеру вимог, що пред'являються діяльністю. Так, людина, що володіє хорошим слухом і почуттям ритму, може стати музичним виконавцем, диригентом, танцюристом, співаком, музичним критиком, педагогом, композитором тощо. Разом з тим не можна вважати, що задатки не впливають на характер майбутніх здібностей. Так, особливості слухового аналізатора позначаються саме на тих здібностях, які вимагають особливого рівня розвитку даного аналізатора.

Виходячи з цього ми повинні зробити висновок про те, що здібності в значній мірі соціальні і формуються в процесі конкретної діяльності людини. Залежно від того, існують чи відсутні умови для розвитку здібностей, вони можуть бути *потенційними* і *актуальними*.

Під потенційними здібностями розуміються ті, які не реалізуються в конкретному виді діяльності, але здатні актуалізуватися у разі зміни відповідних соціальних умов. *До актуальних здібностей*, як правило, відносять ті, які необхідні саме в даний момент і реалізуються в конкретному виді діяльності. Потенційні і актуальні здібності виступають непрямым показником характеру соціальних умов, в яких розвиваються здібності людини. Саме характер соціальних умов перешкоджає або сприяє розвитку потенційних здібностей, забезпечує або не забезпечує перетворення їх в актуальні.

Як ви вже знаєте, під здібностями розуміються такі індивідуальні особливості, які мають відношення до успішності виконання будь-яких видів діяльності. Тому здібності розглядаються в

якості основних властивостей особистості. Однак ніяка окрема здатність не може сама по собі забезпечити успішне виконання діяльності. Успішність виконання будь-якої діяльності завжди залежить від ряду здібностей. Однією лише спостережливості, як би вона не була досконалою, недостатньо, щоб стати хорошим письменником. Для письменника першорядне значення мають спостережливість, образна пам'ять, ряд якостей мислення, здатності, пов'язані з письмовою мовою, здатність до зосередження уваги і ряд інших здібностей.

З іншого боку, структура будь-якої конкретної здібності включає в себе універсальні або загальні якості, що відповідають вимогам різних видів діяльності, і спеціальні якості, що забезпечують успіх тільки в одному виді діяльності. Наприклад, вивчаючи математичні здібності, В.А. Крутецький встановив, що для успішного виконання математичної діяльності необхідно:

1) активне, позитивне ставлення до предмета, схильність займатися ним, що переходить на високому рівні розвитку в пристрасну захопленість;

2) ряд рис характеру, перш за все працьовитість, організованість, самостійність, цілеспрямованість, наполегливість, а також стійкі інтелектуальні почуття;

3) наявність під час діяльності сприятливих для її виконання психічних станів;

4) певний фонд знань, умінь і навичок у відповідній області;

5) відповідальні вимогам даної діяльності індивідуально-психологічні особливості в сенсорній і розумовій сферах.

При цьому перші чотири категорії перерахованих властивостей слід розглядати як загальні властивості, необхідні для будь-якої діяльності, а не брати до уваги їх компонентами здібностей, так як інакше компонентами здібностей повинні вважатися інтереси і схильності, риси характеру, психічні стани, а також вміння та навички.

5. Розвиток здібностей.

Визначають успішність виконання будь-якої діяльності не окремі здібності, а лише їх вдале поєднання, саме таке, яке для даної діяльності необхідно. Практично немає такої діяльності, успіх в якій

визначався б лише однієї здатністю. З іншого боку, відносна слабкість якої-небудь однієї здібності не виключає можливості успішного виконання тієї діяльності, з якою вона пов'язана, так як відсутня здатність може бути *компенсована* іншими, що входять в комплекс, що забезпечує дану діяльність. Наприклад, слабкий зір частково компенсується особливим розвитком слуху і шкірної чутливості.

Здібності не тільки спільно визначають успішність діяльності, а й взаємодіють один з одним, впливаючи один на одного. Поєднання різних високорозвинених здібностей називають обдарованістю, і ця характеристика відноситься до людини, здатній до багатьох різних видів діяльності.

Багатоплановість і різноманітність видів діяльності, в які одночасно включається людина, виступає як одна з найважливіших умов комплексного і різнобічного розвитку її здібностей. Основні вимоги, які пред'являються до діяльності, що *розвиває здібності людини: творчий характер діяльності, оптимальний рівень її труднощі для виконавця, належна мотивація і забезпечення позитивного емоційного настрою під час і після закінчення виконання діяльності.*

Якщо діяльність дитини носить творчий характер, то вона постійно змушує її думати і сама по собі стає досить привабливою справою як засіб перевірки та розвитку здібностей. Така діяльність завжди пов'язана зі створенням чогось нового, відкриттям для себе нового знання, виявлення в самому собі нових можливостей. Це само по собі стає сильним і дієвим стимулом до занять нею, до додатку необхідних зусиль, спрямованих на подолання виникаючих труднощів. Така діяльність зміцнює позитивну самооцінку, підвищує рівень домагань, породжує впевненість у собі і почуття задоволеності від досягнутих успіхів.

Якщо виконувана діяльність знаходиться в зоні оптимальної труднощі, тобто на межі можливостей дитини, то вона веде за собою розвиток її здібностей, реалізуючи те, що Л. Виготський називав зоною потенційного розвитку. Діяльність, яка не знаходиться в межах цієї зони, набагато меншою мірою веде за собою розвиток здібностей. Якщо вона занадто проста, то забезпечує лише реалізацію вже наявних

здібностей; якщо ж вона надмірно складна, то стає нездійсненною і, отже, також не приводить до формування нових умінь і навичок.

Підтримка інтересу до діяльності через стимулюючу мотивацію означає перетворення мети відповідної діяльності в актуальну потребу людини. Теорії соціального навчання особливо підкреслюють ті обставини, що для придбання і закріплення у людини нових форм поведінки, необхідно навчіння, а воно без відповідного підкріплення не відбувається. Становлення і розвиток здібностей - це теж результат навчання, і чим сильніше підкріплення, тим швидше буде йти розвиток. Що ж до потрібного емоційного настрою, то він створюється таким чергуванням успіхів і невдач в діяльності, що розвиває здібності людини, при якому за невдачами (вони не виключені, якщо діяльність знаходиться в зоні потенційного розвитку) обов'язково слідує емоційно підкріплені успіхи, причому їх кількість в цілому є більшим, ніж число невдач.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРІВІРКИ ЗНАНЬ

1. Поняття потреб, їх функції.
2. Класифікація потреб. Види потреб.
3. Мотиви особистості.
4. Характеристика і функції мотивів.
5. Теорії мотивації.
6. Теорії мотивації Античності та Середньовіччя.
7. Теорії мотивації XVII – XVIII ст.
8. Теорії мотивації у другій половині XIX ст.
9. Біологізаторські теорії мотивації.
10. Теорія вищої нервової діяльності.
11. Теорія мотивації в другій половині XX ст.
12. Загальна характеристика темпераменту.
13. Теорії про темперамент людини.
14. Теорія І.П. Павлова про ВНД.
15. Типи темпераменту по Гіппократу.
16. Загальні властивості темпераменту.
17. Психологічна характеристика холерика.
18. Психологічна характеристика сангвініка.
19. Психологічна характеристика флегматика.
20. Психологічна характеристика меланхоліка.
21. Загальна характеристика характеру.
22. Стійки риси особистості, їх формування.
23. Структура характеру.
24. Формування характеру.
25. Акцентуації характеру та їх характеристика.
26. Питання норми та патології
27. Рівень розвитку здібностей.
28. Умови і передумови формування людських здібностей.
29. Здібності і завдатки.
30. Поняття про загальні і спеціальні здібності.
31. Співвідношення понять: людина, індивід, індивідуальність, особистість.
32. Загальні уявлення про «Я-концепцію» особистості.
33. Загальна характеристика самооцінки особистості та її рівні.

ВИСНОВКИ

У навчальному посібнику завершено обговорення ряду аспектів проблем «Загальної психології», а саме сутності психічного відображення світу людиною, закономірностей психічної діяльності, знайомство з теоретично обґрунтованими методами дослідження психічних явищ, та уявлення про структуру і сутність психічних властивостей особистості.

Звісно, матеріали навчального посібника не вичерпали, да і не могли вичерпати цю проблему в цілому в силу її багатоплановості, проте озброїли здобувачів уміннями і навичками використання знань з загальної психології в умовах практичної діяльності.

Одже, навчальний посібник допомагає формуванню у здобувачів розуміння основних категорій та понять психології, сприяє осмисленню головних теоретичних напрямків сучасної психології.

Цілью навчального посібника було не стільки викладення деякої суми знань, у вигляді систематизованого огляду досліджень в області загальної психології, але й демонстрації характерних для даної області психологічного знання протиріч, виділення «юточок росту» уявлень о психічної природі людини.

Наступна частина посібника буде логічним продовженням вивчення дисципліни «Загальна психологія», та розкриє сутність проблематики пізнавальних процесів особистості, її психічних станів, когнітивних стилей, особливостей творчого мислення та багато інших цікавих питань психології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бенеш Гельмут . Психологія : dtv-Atlas : довідник : пер. з нім. Київ : Знання-Прес, 2007. 510 с.
2. Бригадир М.Б., Бугерко Я.М., Ревасевич І.С. Загальна психологія : збірник кейсів : навч.-метод. Посіб . Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. 35 с.
3. Варій М. Й. Загальна психологія : підручник . Київ : Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
4. Дрозденко К. С. Загальна психологія в таблицях і схемах : навч . посіб . Київ : Професіонал, 2004. 304 с.
5. Долинська Л. В. Загальна психологія : хрестоматія , навч . посіб . Київ : Каравела, 2017. 640 с.
6. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч . посіб . для ВНЗ. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 272 с.
7. Москалець В.П. Загальна психологія : підручник. Київ : Ліра – К ;, 2020. 564 с.
8. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник : навч . посіб . Київ : Каравела, 2016. 328 с.
9. Сергеєнкова О. П. Загальна психологія : навч . посіб . Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 296 с.
10. Скрипченко О. В. Загальна психологія : підручник . Київ : Каравела , 2017. 464 с.
11. Харченко С. В. Вступ до загальної психології : навч . посіб . Харків : ХНУВС, 2009 192 с.
12. Лозниця В. С. Основи психології та педагогіки : навч . посіб. Київ : КНЕУ, 2001. 288 с.
13. Тодорова І. С., Павленко В. І. Психологія і педагогіка : навч . посіб . Київ : Центр учбової літератури, 2016. 227 с.
14. Ушакова І. М. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій . Харків : НУЦЗУ , 2016 . 191 с .
15. Пошукова система Google Scholar. URL : <http://scholar.google.com/>
16. Пошукова система Base. URL : <https://www.base-search.net/>
17. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM). URL: <https://oai.org.ua/>
18. Електронна бібліотека Наукова періодика України. URL : <http://www.irbisnbuv.gov.ua/>

ДОДАТКИ

Додаток А Основні теоретичні напрямки сучасної психології

<i>Напрямок психології</i>	<i>Предмет дослідження</i>	<i>Наукова парадигма</i>	<i>Метод</i>	<i>Практика</i>
Психологія свідомості	Свідомість	Гуманітарна	Суб'єктивний : інтроспекція	
Глибинна психологія	Несвідоме	Поєднання природничо-наукового та гуманітарного підходів	Психоаналіз	Психоаналітична психотерапія
Гештальт-психологія	Цілісні структури свідомості та психіки	Природничо-наукова	Феноменологічний	Гештальт-терапія
Біхевіоризм	Поведінка	Природничо-наукова	Спостереження, експеримент	Технології навчання, поведінкова психотерапія
Когнітивна психологія	Пізнавальні структури та процеси психіки	Природничо-наукова	Експеримент, моделювання	Когнітивна психотерапія

Гуманістична психологія	Особистість, індивідуальність	Гуманітарна	Феноменологічний; методи практичної психології	Гуманістична психотерапія
Трансперсональна психологія	Граничні можливості людини	Гуманітарна	Психобіографічний	Трансперсональна психотерапія
Діяльнісний підхід	Психіка	Природничонаукова	Спостереження, експеримент (зокрема, формуючий)	Психологічне супроводження освіти та інших галузей соціальної практики

**Додаток Б Порівняльна характеристика діяльності
людини та тварин**

Найважливіші особливості діяльності	
тварини	людини
1	2
Інстинктивно-біологічна діяльність	Прямує пізнавальною потребою і потребою в спілкуванні
Немає спільної діяльності, групова поведінка тварин підпорядкована виключно біологічним цілям (живлення, розмноження, самозбереження)	Людське суспільство виникло на основі спільної трудової діяльності. Кожна дія набуває для людей сенсу лише через те місце, яке воно займає в їх спільній діяльності
Керується наочними враженнями, діє в рамках наочної ситуації	Абстрагує, проникає в зв'язки і відносини речей, встановлює причинні залежності
Типові спадково-закріплені програми поведінки (інстинкти). Навчання обмежується набуттям індивідуального досвіду, завдяки якому спадкові видові програми поведінки пристосовуються до конкретних умов існування тварини	Передача і закріплення досвіду через соціальні засоби спілкування (мова і інші системи знаків). Закріплення і передача досвіду поколінь в матеріальній формі, у формі предметів матеріальної культури
Можуть створювати допоміжні засоби, знаряддя, але не зберігають їх, не використовують знаряддя постійно. Тварини нездібні виготовляти знаряддя за допомогою іншого знаряддя	Виготовлення і збереження знарядь праці, передача їх подальшим поколінням. Виготовлення знаряддя за допомогою іншого предмету або знаряддя, виготовлення знаряддя про запас припускало наявність образу майбутньої дії, тобто поява плану свідомості
Пристосовуються до зовнішнього середовища	Перетворюють зовнішній світ відповідно до своїх потреб

Додаток В Зміст різних рівнів здібності людини

Рівень розвитку та прояву здібностей	Опис
Здатки	Вроджені анатомо-фізіологічні особливості будови організму в цілому і його нервової системи, складові індивідуальні передумови формування і розвитку здібностей.
Схильності	Перша і найбільш рання ознака зародження здібності. Схильність проявляється в прагненні людини до занять певним видом діяльності.
Обдарованість	Поєднання різних розвинених здібностей, що обумовлює особливо успішну діяльність людини у певній галузі або в декількох областях діяльності.
Талант	Поєднання видатних здібностей, що обумовлюють особливо успішне, самостійне і оригінальне виконання якої-небудь діяльності.
Геніальність	Вища ступінь талановитості. Здатність створювати щось принципово нове в суспільному житті, в науці, літературі, мистецтві тощо. Продукти творчості геніальної людини є важливим етапом у розвитку тієї чи іншої галузі діяльності.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

1. *Агресія* – сильне афективне переживання гніву, люті, намагання причинити біль, неприємність своєму супротивникові.

2. *Активність* – а) як ознака психіки – всезагальна характеристика істот, власне динаміка живих істот як джерело підтримки ними життєво значущих зв'язків з оточуючим світом; б) як властивість темпераменту – визначається силою, з якою людина впливає на ситуацію і долає перешкоди на шляху до поставленої мети.

3. *Акцентуація (характеру)* – індивідуально-типологічна особливість характеру, що полягає у надмірній вираженості, загостреності окремих рис характеру.

4. *Акцентування* – прийом утворення образів уяви, що полягає у перебільшенні окремих частин образу уяви з метою викликати до них увагу.

5. *Атрибуція каузальна* – пояснення людиною причин (мотивів) вчинків інших людей.

6. *Відчуття* – елементарний психічний процес, що полягає у відображенні людиною окремих властивостей предметів та явищ оточуючого, а також станів внутрішніх органів при безпосередньому впливі подразників на органи чуттів.

7. *Властивість психічна* – система усталених, фіксованих і повторюваних ознак психічного факту (якості характеру, темпераменту, здібностей).

8. *Воля* – психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення поставлених цілей.

9. *Геніальність* – найвищий рівень здібностей, проявом яких є відкриття особистістю нових напрямків, шляхів в галузі наукових досліджень, техніки, мистецтва.

10. *Гра* – вид діяльності, спонукуваний потребою особистості в активності, ціллю якої виступає сам процес діяльності, а не предметний результат; джерелом якої слугує наслідування і досвід.

11. *Група соціальна* – будь-які більш чи менш стійкі об'єднання людей.

12. *Детермінізму принцип* – принцип дослідження психіки, за яким реагування людини на зовнішні впливи залежить не тільки від характеристик цього впливу, а й від особливостей психіки людини (інтересів, досвіду, освіченості, знань тощо): «зовнішні причини діють через внутрішні умови» (С.Л. Рубінштейн).

13. *Діяльність* – це внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, що регулюється усвідомленою метою.

14. *Дія* – відносно закінчений елемент діяльності, спрямований на розв'язання однієї поточної задачі.

15. *Дозрівання* – прояв онтогенезу, визначений генотипом, що полягає у послідовному становленні всіх систем організму.

16. *Експеримент психологічний* – один з основних дослідницьких методів психології, специфіка якого полягає у спеціальному створенні умов, за яких виникають очікувані психічні процеси, акти поведінки людини, у повторенні їх для перевірки істинності експериментальних висновків, у зміні цих умов з метою виявлення їх впливу на перебіг досліджуваних процесів.

17. *Екстеріоризація* – процес переходу внутрішньої сторони діяльності (внутрішніх дій) у зовнішню (зовнішні дії); відбувається при здійсненні планів.

18. *Екстраверсія* – властивість особистості, що свідчить про її спрямованість на довколишні об'єкти, ситуації, події.

19. *Емоції* – психічне відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання життєвого сенсу явищ та ситуацій, зумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта.

20. *Емпатія* – один з механізмів взаєморозуміння, що полягає в емоційному відгукові на переживання іншої людини (співчуття, співпереживання).

21. *Ефект новизни* – явище у міжособистісному сприйманні, яке означає, що стосовно знайомої людини найбільшу вагу при її оцінці має нова інформація про неї.

22. *Ефект ореолу* – явище у міжособистісному сприйманні, яке передбачає вплив загального враження про людину на сприймання і оцінку її конкретних вчинків.

23. *Ефект першого враження* – явище у міжособистісному сприйманні, яке означає, що для оцінки незнайомої людини найбільш значущою є первинна інформація про неї.

24. *Задатки* – природна основа здібностей, ще нерозвинених, яка виявляється при перших спробах людини зайнятися діяльністю.

25. *Здібності* – система властивостей особистості, що відповідає вимогам діяльності та забезпечує високі досягнення в ній.

26. *Здібності загальні* – охоплюють властивості особистості, які відповідають вимогам багатьох видів діяльності.

27. *Здібності репродуктивні* – різновид здібностей, які виявляються в успішності оволодіння знаннями, навичками, вміннями.

28. *Здібності сенсорні* – різновид здібностей, які пов'язані із сприйняттям людиною предметів та їх якостей, що складають основу розумового розвитку; інтенсивно формуються з 3-4 років.

29. *Здібності спеціальні* – різновид здібностей, які відповідають вимогам окремої діяльності.

30. *Здібності творчі* – різновид здібностей людини, пов'язаний з уявою, які дозволяють знаходити оригінальні способи і засоби рішення задач, створити задум гри або малюнка.

31. *Ідентифікація* – один з механізмів взаєморозуміння, що полягає в уподібненні себе іншій людині, у здатності розкрити її точку зору.

32. *Індивід* – це окремий представник виду живих істот, якому властиві і загальні, і часткові, і неповторні якості. Загальні якості характеризують усіх людей без винятку, часткові – притаманні окремим групам людей (професійним, віковим, релігійним, національним тощо), неповторні якості унікальні і одиничні, наявні тільки у певної людини.

33. *Індивідуальність* – це сукупність особливостей, що відрізняють одну людину від інших. Цей термін відображає неповторні риси людини. Серед яких є і біологічно обумовлені особливості організму, і соціально обумовлені риси характеру.

34. *Інстинкт* – це система безумовних рефлексів, вроджена видова поведінка тварини.

35. *Інтеріоризація* – процес переходу від зовнішньої до внутрішньої сторони діяльності, яскраво проявляється у діяльності уміння.

36. *Інтерес* – усвідомлюваний людиною мотив, що є емоційним проявом пізнавальних потреб та виявляється у бажанні більше дізнатися про об'єкт інтересу, глибше зрозуміти його. Задоволення інтересу не веде до зникнення потреби, а навпаки – до її посилення, тому його називають ненасичуваним мотивом.

37. *Інтроверсія* – властивість особистості, що свідчить про її зосередження на власному внутрішньому світі.

38. *Методи діагностичні (тести)* – група методів психологічного дослідження, що використовуються для з'ясування того, наскільки психічні якості людини відповідають раніше виявленим нормам та стандартам.

39. *Метод лонгітюдний* – один з двох основних способів організації психологічного дослідження (другий спосіб – поперечних зрізів), поширений у віковій психології, що передбачає дослідження динаміки певного психічного явища у одних і тих же конкретних людей або їх груп протягом тривалого часу (кількох років).

40. *Метод порівняльний* (вікових або поперечних зрізів) – один з двох основних способів організації психологічного дослідження, що передбачає одночасне вивчення певного психічного явища у різних вікових груп з метою виявлення його динаміки.

41. *Методи інформаційні* – група методів психологічного дослідження, в результаті яких отримують нові знання; основними з них виступають спостереження та експеримент.

42. *Методи психології допоміжні* – група методів психологічного дослідження (анкета, бесіда, інтерв'ю, самоспостереження), які самі по собі не відзначаються достатньою об'єктивністю та використовуються на доповнення до спостереження та експерименту.

43. *Методи психологічного дослідження* – певні шляхи збору наукових психологічних фактів, які відображають специфіку психічних фактів або явищ і слугують предметом теоретичного аналізу.

44. *Мислення* – це процес пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності.

45. *Мова* – це система знаків, що слугує засобом людського спілкування і діяльності мислення, способом вираження самосвідомості, передачі від покоління до покоління і зберігання інформації.

46. *Мотивація* – система усіх видів спонукань особистості (потреби, мотиви, інтереси, цілі, установки, ідеали), які регулюють поведінку і діяльність людини.

47. *Мрія* – форма прагнення особистості, змістом якого є створений фантазією образ бажаного майбутнього.

48. *Навичка* – дія, неодноразове виконання якої призвело до її автоматизації, ознаками чого є максимально швидке виконання, відсутність зайвих рухів, мінімальна психофізична напруга, зниження контролю при збереженні якості виконання.

49. *Несвідоме* – нижчий рівень психіки людини; форма відображення, при якій людина не контролює свою поведінку, неповно орієнтується в часі й просторі; порушується мовлення.

50. *Обдарованість* – сукупність здібностей, які зумовлюють особливо успішну діяльність людини в одній чи кількох сферах, які вирізняють її серед інших людей, що виконують ту ж діяльність у тих же умовах.

51. *Онтогенез* – формування основних структур психіки індивіда протягом його життя.

52. *Операція* – спосіб виконання дії в конкретних умовах.

53. *Особистість* – суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт історичного процесу (Б.Г. Ананьев); спосіб буття людини у суспільстві, індивідуальна форма існування і розвитку соціальних зв'язків; система властивостей, яку набуває індивід у предметній діяльності і спілкуванні, що характеризує його з боку включення у суспільні відносини, соціальна властивість індивіда (Б.Ф. Ломов); особлива якість, яку набуває індивід у суспільстві (О.М. Леонтьев).

54. *Пам'ять* – пізнавальний психічний процес, що полягає у запам'ятовуванні, збереженні й відтворенні індивідом його досвіду.

55. *Переконання* – система усвідомлених потреб людини, що спонукає її діяти у відповідності зі своїми поглядами, світоглядом, знаннями.

56. *Пластичність* – а) як властивість психіки – здатність психіки до змін, яка лежить в основі психічного розвитку; б) як властивість темпетаменту – проявляється у тому, наскільки легко пристосовується людина до зовнішніх впливів; протилежна ригідності.

57. *Подразники біотичні* – впливи зовнішнього середовища, що входять у процес обміну речовин організму, без яких неможливе його життя.

58. *Потяги* – спонука діяльності, в основі якої не досить чітко усвідомлена потреба.

59. *Потреба* – стан нужди, що виражає залежність організму від конкретних умов існування і виступає джерелом його активності (С.Д. Максименко).

60. *Потяг* – спонука діяльності, в основі якої знаходиться потреба, об'єкт задоволення якої особистість не усвідомлює.

61. *Почуття вищі* – різновид емоцій особистості, що відображають ставлення особистості до явищ соціальної дійсності та є результатом формування в умовах навчання та виховання.

62. *Прагнення* це мотиви поведінки, у яких виявляється потреба людини в таких умовах існування і розвитку, що безпосередньо відсутні у даній ситуації, але можуть бути створені у результаті діяльності.

63. *Праця* – вид діяльності, що спрямована на виробництво суспільно-корисних продуктів (матеріальних або ідеальних).

64. *Пристрасть* – форма прагнення, що відображає потреби непереборної сили; сильне, стійке, тривале почуття.

65. *Процес психічний* – система процесуальних ознак психічного явища з виділенням початку, проміжних стадій, та завершення.

66. *Психіка* – це властивість високоорганізованої матерії, що є особливою формою відображення суб'єктом об'єктивної реальності (О.М. Леонтьєв).

67. *Психологія* – це наука про факти, закономірності та механізми психіки, як створюваного у мозку образу дійсності, на

основі і за допомогою якого здійснюється регуляція діяльності, що має у людини особистісний характер (А.В. Петровський).

68. *Реактивність* – властивість темпераменту, яка вказує, з якою силою людина реагує на зовнішній вплив.

69. Рекапітуляції теорія – теорія американського психолога Стенлі Холла (1846-1924), за якою онтогенез психіки включає скорочене відтворення стадій історичного розвитку людського суспільства.

70. *Рефлекс безумовний* – це вроджені видові рефлекси.

71. *Рефлекс умовний* – тимчасові нервові зв'язки в корі головного мозку, які закріплені шляхом повторення.

72. *Рефлексія* – один з механізмів взаєморозуміння, що полягає в усвідомленні людиною того, як вона сприймається партнером у спілкуванні.

73. *Рівень домагань* – особистісне утворення, що визначається тим, які цілі серед сукупності можливих схильна обрати особистість – легкі чи важкі.

74. *Ригідність* – властивість темпераменту (протилежна пластичності), яка вказує на те, що індивід важко пристосовується до умов, має інертну та мляву поведінку, звички, судження.

75. *Самосвідомість* – один із проявів свідомості як відокремлення себе ("Я") від об'єктивного світу ("не Я"); усвідомлення, оцінка людиною себе, свого місця у світі, своїх інтересів, знань, переживань, поведінки тощо. Самосвідомість має ієрархічно побудовану структуру від елементарного самопочуття до самопізнання і найвищого рівня – самоставлення, що виявляються у самоконтролі та саморегуляції своєї поведінки (К.К. Платонов).

76. *Свідомість* – це вища інтегрована форма психіки, яка складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкуванні за допомогою мови з іншими людьми.

77. *Світогляд* – сукупність переконань особистості, формування якого становить важливу задачу навчання і виховання; у загальних рисах утворюється до кінця шкільного віку.

78. *Спілкування* – складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний

потребами у спільній діяльності, який передбачає обмін інформацією, взаємодію, сприймання та розуміння між його учасниками.

79. *Стан психічний* – психічний факт, існуючий протягом незначного проміжку часу і зумовлений ситуацією (прояви волі, уваги, мислення, почуттів).

80. *Структура характеру* – це впорядкована сукупність рис характеру у їх взаємозв'язках, завдяки яким, знаючи одну рису характеру, можна передбачити й інші.

81. *Талант* – високий рівень здібностей людини до певної діяльності, який виявляється в оригінальності та новизні підходу, супроводжується досягненнями найбільш високих результатів у цій сфері.

82. *Темперамент* – характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів.

83. *Темпераменту властивості* – стійкі індивідуальні властивості психіки, що визначають динаміку психічної діяльності людини, залишаються відносно незмінними при різному змісті, цілях діяльності та утворюють структуру, що характеризує тип темпераменту.

84. *Темп реакцій* – властивість темпераменту, що проявляється у швидкості перебігу різних психічних явищ і характеризує динамічний бік психічного життя людини.

85. *Тропізми* – елементарна реакція організму на подразник у формі рухів (повертання листків рослин до світла).

86. *Увага* – це спрямованість і зосередженість свідомості, які передбачають підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної та рухової активності індивіда.

87. *Уміння* – готовність людини успішно виконувати діяльність, що ґрунтується на знаннях і навичках.

88. *Установка* – особистісне утворення, що полягає у готовності людини діяти певним чином.

89. *Учіння* – один з основних видів діяльності, коли дії людини скеровуються свідомою метою засвоїти певні знання, навички, вміння, форми поведінки; коли суб'єкт діє заради засвоєння нового досвіду.

90. *Уява* – своєрідна форма відображення об'єктивної дійсності, психічний процес, що полягає у створенні нових образів шляхом переробки матеріалу сприймань і уявлень, отриманих у попередньому досвіді.

91. *Філогенез* – історичний розвиток психіки від найпростіших форм до найскладніших.

92. *Функціональна асиметрія* – принцип роботи головного мозку, згідно з яким великі півкулі виконують різні психічні функції.

93. *Характер* – сукупність індивідуально-своєрідних психічних властивостей, які виявляються у типових для даної особистості способах діяльності при типових обставинах і визначаються ставленням особистості, до цих обставин.

94. *Характеру глибина* – динамічна характеристика характеру особистості, що виражає стійкий внутрішній зв'язок його рис з головними інтересами, з спрямованістю особистості.

95. *Ціль* – компонент структури діяльності, змістом якого є образ майбутнього результату діяльності.

96. *Ціннісно-орієнтаційна єдність (ЦОЄ)* – явище міжособистісних взаємин, що характеризується зближенням позицій їх суб'єктів щодо цілей діяльності, способів їх досягнення, основних цінностей.

Навчальне видання

Радько Ольга Василівна

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ
(частина I)

Навчальний посібник

Підписано до друку 05.12.21. Формат 60х84/16. Папір 80 г/м2.

Друк ризограф. Ум.друк. арк. 12,00. Тираж 100 прим.

Адреса редакції: ХДАК, Україна, 61057, м. харків, Бурсацький узвіз, 4

Електронна адреса: <https://ic.ac.kharkov.ua>

Адреса видавництва: ФОП Дейнеко В.О.

Україна, 61140, м. Харків, вул. Польова, буд. 87/22.